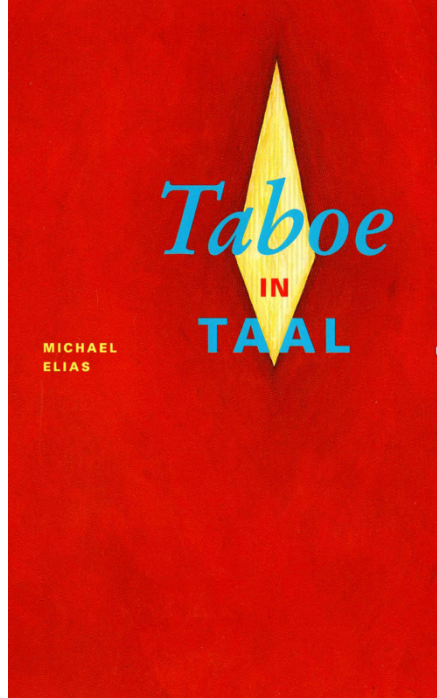

Taboe in taal: februari 1992
verschenen bij Kosmos,
Utrecht/Antwerpen
(niet meer in de handel)

(c)1992 Michael Elias, Abcoude
Omslagontwerp: Het Kantoor van Jan de Boer
ISBN 90 215 1725 6
D/1992/0108/088
NUGI 941
CIP

Voorwoord.....	7
1 Inleiding.....	9
2 Ontdekking van <i>taboe</i>	16
3 Betekenis en interpretatie.....	23
4 Taboe in taal.....	31
5 Mijding.....	39
6 Linguïstische etiquette.....	47
7 Mannen- en vrouwenmond.....	55
8 Het schenden van de code.....	61
9 Ontmomming.....	69
10 De anderen.....	76
11 God.....	84
12 Besluit.....	92
Bibliografie.....	98

Voorwoord

Op zondagavond van zes uur tot twee minuten over zes mochten wij vroeger thuis woorden zeggen die de rest van de week taboe waren. Wanneer de tijd inging, barstten we los - maar twee minuten zijn lang en zoveel van die woorden waren er nu ook weer niet. Soms gloeide mijn hoofd, maar als er even een stilte viel, zei mijn moeder: 'Was dat alles? Vooruit!', en toonde mijn vader ons zijn horloge onder de aanmoediging: 'Nog 55 seconden!' Veel plezier verschaftte het hun wanneer we, aan het eind van de kinderlijke indecentie gekomen, er per abuis ook woorden als *kakelen*, *pier* of *stroop* uitpersten. Bij het schrijven van dit boek moest ik nog wel eens denken aan de taalhandelingen, voltrokken in die minuten.

Taboe in taal verkent een aantal kwesties uit de Nederlandse taboecultuur: wat zijn de grenzen die mensen zichzelf en anderen stellen aan wat je kunt zeggen? Wie mag en kan, onder welke omstandigheden, in welke groep, voor welk publiek een taboe overtreden? Ik heb mij trachten in te leven in lezers die zich met verwondering afvragen waarom ze moeten grinniken bij de ene taboeverbreking, voor de andere onverschillig zijn, en zich een derde keer verontwaardigd tonen. Het voorbeeldmateriaal komt uit kranten en tijdschriften en is aangevuld met observaties van mijzelf of anderen.

Verder belicht dit boek in kort bestek enige algemene zaken die bij dit - zeer brede - onderwerp van belang zijn. Er zijn geen noten opgenomen, wel een bibliografie met de werken die ik heb geraadpleegd. De boeken en artikelen waar ik naar verwijs, zijn in de tekst opgenomen tussen haken, met vermelding van schrijver en jaar van publikatie. Als er in dit boek naar een werk in een andere taal wordt verwezen na een Nederlandstalig citaat, is de vertaling van mij.

Ik dank degenen die commentaar leverden op een voorversie en houd mij aanbevolen voor opmerkingen.

Abcoude/Amsterdam, oktober 1991

1 Inleiding

Taboe wordt anders gebruikt dan *tram*. Daar is achter te komen door zinnen met elkaar te vergelijken waarin die woorden voorkomen. 'Kunt u mij zeggen of er in deze stad trams rijden?' Wie dat vraagt, wil iets weten over de plaatselijke aanwezigheid van rijdende voorwerpen. Het woord *taboe* kent een dergelijke verwijzing niet en de vraag 'Kunt u mij zeggen of er in deze stad taboes heersen?' is dan ook minder eenvoudig te beantwoorden. 'Wat is voor u een taboe?' - 'Wat is voor u een tram?' Bijna alles is te bevragen en emoties kunnen er soms hoog bij oplaaien, maar vermoedelijk is eenstemmigheid in antwoorden bij trams eerder gerealiseerd dan bij taboes. Een tram is te lokaliseren buiten mensen zelf, aanwijsbaar: 'Kijk daar gaat er een.' Bij een discussie over taboes lukt dat niet. Zoals hij doet, dat is een taboe. Of misschien nog wel meer: zoals hij niet doet, wat hij niet durft, dat is een taboe.

Met iemand die je vrijblijvend ontmoet, praat je over werk, het opbreken van de tramrails en je nieuwe computer. Met het onderwerp *taboe* verschuift de betrekking van sprekers. We praten dan niet meer, analoog aan jouw en mijn auto, over jouw en mijn taboes, maar over die van hem en haar. Mijn gesprekspartner en ik zoeken naar overeenstemming en zeggen instemmend tegen elkaar: 'Dat punt is bij hen niet bespreekbaar, onmogelijk, ze zijn nog niet aan die dingen toe, dat is daar nog taboe.' Wij gaan ervan uit, wij beiden, dat wij daarboven staan.

Taboe is bij ons een woord voor het gedrag van de ander, bij mezelf tref ik dat gedrag zelden aan. Als ikzelf iets nalaat, doe ik dat niet omdat iets voor mij *taboe* zou zijn, maar omdat ik 'gewoon' doe wat 'normaal' is, ik houd me aan de regels, misschien heb ik zelfs wel goede manieren. In 1980 schreef de socioloog Paul Kapteyn in *Taboe, macht en moraal in Nederland*: 'Zij zijn het die taboes bezitten en wij zijn het die dit doorzien. Taboes zijn vanzelfsprekende vermijdingen, die in de eerste plaats bestaan voor hen die ze niet als zodanig ervaren. Maar er is meer. Het begrip "*taboe*" geldt niet alleen de anderen, het treft hen ook. Zij die het begrip gebruiken stellen zich niet alleen búiten, maar ook bóven hen

die taboes eerbiedigen. Zij vinden taboes onnuttig, onredelijk, overbodig en achterhaald.'

Het bloeiende bestaan van het woord

Wordt tien jaar na het verschijnen van dit boek de uitdrukking 'taboes eerbiedigen' nog gebruikt? Zijn er begin jaren negentig nog wel taboes in Nederland? Toen ik dit hoofdstuk aan het schrijven was, zei een kennis tegen me: 'Je gaat een boekje maken over taboe? Dat doet me denken aan die bioloog die onderzoek deed naar zojuist uitgestorven visjes!' Als woord leidt taboe in ieder geval een bloeiend bestaan: wat dat betreft lijkt er niet veel veranderd sinds 1969, toen de Nijmeegse cultuurpsycholoog Han Fortmann in het Maandblad Geestelijke Volksgezondheid schreef: 'In 1900 hadden wij taboes, maar niet het woord daarvoor. Zij waren dus accept en vanzelfsprekend. Nu is het woord zo populair dat Elsevier (4 mei 1968) voor de Nederlandse burgers een lange verhandeling schrijft over "verdwenen taboes".' Wie wel eens Nederlandse kranten leest en erop verdacht is, valt het op hoeveel taboes op het punt staan doorbroken te worden, zojuist doorbroken zijn, of waarvan spijtig gemeld wordt dat ze wel nooit doorbroken zullen worden.

Binnen het bestek van slechts enkele weken in het vroege voorjaar van 1991 vroeg een journalist van de NRC zich af 'Is het verband tussen schoolgrootte en kwaliteit een nieuw taboe?,' las men in Trouw 'Ontspannen omgaan met taboes. Project seks enzo moet jongeren zelfvertrouwen geven,' werd over de Golfoorlog geschreven 'waarom olie taboe was als oorlogsdoel' en beklagde de psycholoog Piet Vroon zich over het 'taboe op leuke discussies.' Voorts waren oliewinning en mijnbouw op de Zuidpool taboe, las ik dat gedenktekens en bloeiende planten op een graf taboe zijn, stelde iemand dat in hedendaagse kunst symmetrie taboe is en meende een huisadviseur bij een aantal grote non-profit-organisaties: 'Maar bij veel mannen zijn kleding en uiterlijkheden toch nog vaak een taboe.' Jan Blokker: '...daar rust ook een academisch taboe op: een promovendus die goed schrijft loopt gauw tegen het verwijt op dat hij te journalistiek te werk is gegaan.'

Toen mijn *taboo-mindedness* groeide, kwam het soms voor dat ik bij het verzamelen van eigentijdse voorbeelden gretig een taboe uit de krant scheurde en ontdekte dat er daardoor op de achterzijde van de pagina een ter ziele was gegaan. Zo in de Volkskrant van 25 juni 1991, waar ik eerst een kop 'Kortingsplan jongere WAO'er taboe voor FNV' had gesignaleerd en vervolgens een interview uit-

scheurde met de chef van de afdeling kinder- en zedenpolitie in Utrecht, Georgine Acton, die zei: 'Seksuele kindermishandeling en incest zijn uit de taboesfeer gehaald.' Maar die pagina had ik beter in zijn geheel kunnen bewaren, want op de achterzijde was het weer raak, ditmaal in Rotterdam, bij Poetry International. Van de daar optredende Vlaamse dichter Luuk Gruwez heette het: '...getogen in Deerlijk, textieldorp met weverijen op acht kilometer van Kortrijk. Welvarend deel van West-Vlaanderen, provincie van handelaren. Je moet er iets doen om iets te zijn, zegt hij. De streek van het grote taboe op alles wat emotie is.'

Betekenisverschuiving

Vallen de vele en uiteenlopende zaken waar het woord voor gebruikt wordt onder een gemeenschappelijke noemer te brengen? In de sociale wetenschappen heeft men zich die vraag sinds de introductie van *taboe* in het Westen gesteld - in de Nederlandse gebruikswaarde ervan leek sinds de taboedoorbrekingen eind jaren zestig wel enige consistentie te zitten. Eén ding geldt waarschijnlijk steeds sterker: er is geen onderscheid meer te maken in zinvolle en zinloze taboes. Voor de eerste zijn andere uitdrukkingvormen gekomen, het tweede is bijna een pleonasme aan het worden. Taboes liggen inmiddels haast per definitie in de sfeer 'afkeurenswaardig, daar moeten we iets tegen ondernemen, hoe eerder hoe beter.' De aankondiging van een televisiedocumentaire in de krant met het predikaat 'heel taboedoorbrekend' is in die context ongeveer synoniem voor aardig of goed: het verschaft de maker *credits*.

Onder de naam '...en toen was er AIDS' vond in het voorjaar van 1991 te Nijmegen een taboedoorbrekend filmfestival plaats. In een interview met een journalist van het plaatselijke universiteitsblad benadrukte de organisator hoe belangrijk het was dat het festival in Nijmegen plaatsvond. 'AIDS is niet alleen iets van de Randstad. In Nijmegen waren we er al heel vroeg bij. Het AIDS Overleg werd hier al in '82 opgericht, op initiatief van de homo-beweging. Landelijk gezien hebben we een enorme voortrekkersrol vervuld. [...] Dit festival gaat niet alleen over AIDS, de films gaan er over hoe je met elkaar omgaat in crisissituaties.'

Taboedoorbreking lijkt nuttig, lekker, gezond en misschien ook wel economisch verantwoord. 'Je seksuele gevoel eens onder de loep nemen en loskomen van taboes die ik van huis uit heb meegekregen. Dat maakt veel los, dat maakt SM-vrijen ontzettend *intiem*.' De redactie van *Folia* achtte het in de bijlage 'Hunkeren aan de Universiteit van Amsterdam' niet nodig de afkorting SM voor de

lezers uit te leggen - *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (1984) houdt het op *Sa Majesté* en *Societas Mariae*, we moeten uitwijken naar *Eigentijds Nederlands*, *Grote Koenen* (1986) om zwart op wit te zien dat er sado-masochisme mee bedoeld is. Eva (22), uit wier mond bovengenoemde uitspraak werd opgetekend, zegt verder: 'Door SM gedraag je je in het dagelijks leven duidelijker, je durft op je strepen te staan. Als ik bij de groenteboer een zak verrotte aardappelen krijg, kan ik nu makkelijker zeggen: *nee, die moet ik niet.*' Taboedoorbreking heeft met openheid en eerlijkheid te maken en is het tegengestelde van je kop in het zand steken. Zou iemand die 'grenzen' stelt aan het gedrag van anderen, zichzelf willen beschouwen als 'taboes respecterend'? Een ingezonden brief van een mevrouw uit Rotterdam: 'Uiterst schokkend vond ik de foto op de voorpagina van de Volkskrant van 23 april 1991. Posters van blote vrouwen! Ik vind dit ontoelaatbaar en een kwaliteitskrant onwaardig. Ik hoop in het vervolg van deze porno verschoond te blijven.'

De opmerking van Georgine Acton is opmerkelijk: incest is uit de taboesfeer gehaald. Zij gaf dit antwoord op de vraag: 'Welke waarde moet er worden gehecht aan de groeiende stroom aanmeldingen van kindermishandeling?' - Maar incest is toch het taboe? Er zijn encyclopedieën die onder het trefwoord *taboo* zelfs geen tekst geven, maar alleen de verwijzing: 'See incest, pollution.' Is het mogelijk een tram uit de 'sfeer' van het vervoer te halen? Of is de betekenis van het woord *taboe* aan het verschuiven en wordt het inmiddels minder voor handelingen en meer voor woorden gebruikt?

Het laatste taboe

Een citaat uit Trouw (25 juni 1991): 'Het lijkt wel alsof je vandaag de dag alles mag zeggen. Een Amsterdamse politiechef doorbreekt het taboe van de criminaliteit onder allochtone jongeren. Een meneer van het projekt Sociale Vernieuwing wil moeilijke jongeren naar de kazerne sturen. Politici pakken uit over WAO'ers: de bouwvakker met rugklachten. [...] Maar er is één zaak waar het taboe nog voor de volle honderd procent aanwezig is. Eén zaak waarover men niet behoort te spreken. Een zaak waarover de media in koor roepen dat we het taboe in stand moeten houden. Dat arme CDA-kamerlid mr. dr. V.A.M. van der Burg. Hij heeft het bestaan opmerkingen te maken over de politieke kleur van de Hoge Raad.'

Op het 'laatste' taboe wordt door velen jacht gemaakt. De Amerikaan David Krueger schreef in 1986 een boek waarin 'geld' in de

psychotherapie het laatste taboe heet. Een andere auteur schrijft over incest als het laatste taboe. Van Dale houdt het op zelfmoord. HP/De Tijd (12 juli 1991): 'In mei van dit jaar werd een van de laatste seksuele taboes doorbroken: de frequentie van het echtelijk geslachtsverkeer. [...] Terwijl de gemiddelde Nederlander desgevraagd altijd te kennen geeft "het" 2,5 keer per week te doen, kwam de redactie van het maandblad Avenue, in een speciaal aan "liefde en lust" gewijd nummer, rond uit voor een gemiddelde van minder dan één.' In een door lingeriehuizen en kledingzaken gesponsord 'schaamteloos zomernummer' van het blad Esquire (juli/augustus 1991) worden zweetvoeten opgevoerd als laatste taboe. Echter: 'Het is makkelijk in te zien dat er nooit een laatste taboe zal zijn. [...] Taboes komen en gaan, al naar gelang de waarden die in een bepaalde maatschappelijke situatie in hoge ere worden gehouden. Zij hebben betrekking op de spiegelbeelden van die waarden: die gedachten en gedragingen die volgens de heersende moraal ten diepste worden verafschuwd en gevreesd'; Vuijsje (1986: 21) bespreekt een *nieuw* taboe: etnisch verschil.

Het meervoudige taboe

Naast het laatste taboe, het nieuwste taboe, een oud taboe, kan ook het meervoudige taboe worden signaleerd. In een interview met de schrijfster Loes Nobel in het Eindhovens Dagblad (00 juni 1991) begint de journalist met de zin: 'Een taboe in drievoud, dat gegeven duikt op in *Huil niet om een belanda*.' Een belanda is een volbloed Nederlander; de roman speelt in de nadagen van Nederlands-Indië. 'Tussen een jong meisje en een iets oudere man belooft iets moois te ontstaan. Complicerende factoren: zij is Indisch, hij een Nederlander, zij is leerlinge, hij is leraar, zij is werelds, hij is kloosterling. Hoop op een normale ontwikkeling van zo'n relatie is er nauwelijks.' Het stuk meldt dat Loes Nobel een rangorde toekent aan de taboes die ze in haar boek opvoert: 'De tegenstelling tussen leraar en leerling is minder erg dan die van kloosterling en leek. Ik denk dat dit in het algemeen wel zo is. In dit geval, in dit verhaal dat zich in Indonesië afspeelt, weegt het derde taboe echter het zwaarst.'

Een paar weken later weer een opeenstapeling, nu in NRC Handelsblad (29 juni 1991), naar aanleiding van wat de minister van Economische Zaken Andriessen had gezegd: 'Drie taboes in één alinea, dat maakte hem een ideaal object van verontwaardiging en verbroedering [...]' Het ging om 's ministers uitspraken in het blad Management Team: 'Hoe ouder ik word, des te minder dienstbe-

toon is er. Het is eigenlijk te gek voor woorden dat er maar één conducteur per trein is. Vroeger kon je het perron niet eens op zonder kaartje en had je een kruier voor je bagage. Ik zeg helemaal niet dat ik die kruier per se terug wil, maar het peil van dienstbetoon is in ons land wel tot een minimum uitgekleed door de hoogte van de minimumlonen. Neem de asielzoekers. Prima dat zij hier zijn, maar je kunt toch niet echt van hen verlangen dat ze allemaal doorstromen naar het hoger onderwijs. Zij zijn in feite alleen maar tot de meest eenvoudige dingen in staat. Moet je ze dan met het minimumloon belonen? In het buitenland denkt men daar in ieder geval heel anders over. Maar ja, hier in Nederland is dat minimumloon nu eenmaal een heilig huisje.' (Geciteerd uit de krant.) De Tweede Kamer 'sprong er bovenop' schrijft de journalist, zij 'ruikt bloed'; 'de prooi' slikte ten slotte zijn woorden in.

Media

Taboe is een woord dat in onze samenleving met 'media' te maken heeft gekregen. Iets is geen taboe meer, in ieder geval minder taboe, als het op de televisie is geweest. 'Het taboe lijkt in 1984 minder te zijn geworden door artikelen en praatprogramma's. Aan de andere kant is het taboe groter geworden, nu gesuggereerd wordt dat er een rechtstreekse lijn loopt van schelden en kladden naar mishandelen en vermoorden.' Deze zinnen zijn van de taalkundige Frank Jansen, uit een artikel 'Schelden op immigranten' (1984). Het ging over zijn verzameling etnofaulismen (scheldwoorden voor immigranten), waar hij in 1981 mee begon. Een ander citaat, uit José Rijnaarts, *Dochters van Lot*: 'De media hebben er op die manier toe bijgedragen dat het taboe op het praten over incest in snel tempo werd geslecht. Vooral dankzij de publiciteit durfden vrouwen die jarenlang hadden gezwegen, in hun omgeving of in de hulpverleningscontacten met hun ervaringen voor de dag te komen. De medaille had echter haar spreekwoordelijke keerzijde. [...] De verhalen over incest die via de media tot ons kwamen, werden steeds gruwelijker, wat de ongelovigen onder de lezers alleen maar sterkte in hun mening dat al die verhalen over incest meer te maken hadden met een behoefte aan smeugige kopij dan met de werkelijkheid.' (1989: 17)

In het laatste boek komt ook naar voren dat er een spanning kan zijn tussen het taboe op handelingen en woorden: het incesttaboe wordt in onze samenleving op grote schaal geschonden. Het functioneert in de praktijk niet als een verbod op het *plegen* van incest, maar op het *praten* over incest, dat wil zeggen op het aan de kaak

stellen van seksueel misbruik van meisjes door gezins- of familieleden. Rijnaarts signaleert verder dat wie zich verzet tegen seksuele uitingen tussen ouders en kinderen, het risico loopt 'voor fatsoensrakker te worden uitgemaakt, en dat is in het Nederland van de jaren tachtig de ernstigste belediging die je iemand kunt toevoegen.'

2 Ontdekking van *taboe*

Er zijn woorden in een taal die tien eeuwen oud zijn, er zijn er ook van later. Sommige zijn binnen de taalgemeenschap ontstaan, andere komen van buiten. Van sommige woorden weet niemand hoe en wanneer ze binnenkwamen: ze zijn als het ware 'overgewaaid' en werden opeens gebruikt. Van andere woorden is het moment van binnenkomst vrijwel exact na te gaan. Voor het Engels is *taboo* zo'n woord: het raakte in het westen bekend door een boek van een Engelse *captain* uit de 18e eeuw. Zijn naam was James Cook en als zeevaarder maakte hij verscheidene succesrijke reizen, waarvan hij uitgebreid verslag deed. Op een van die reizen ging het mis. Cook kwam op rampzalige wijze aan zijn einde: hij werd vermoord door inwoners van een eiland in de Stille Oceaan. In het reisverslag wordt deze gebeurtenis beschreven door James King, die Cooks werk voortzette.

Van *A voyage to the Pacific Ocean* uit 1784 verscheen in 1787 een Nederlandse vertaling onder de uitgebreide titel 'Reis naar den Stillen Oceaan, Ondernomen op bevel van zyne Brittannische Majesteit, George de Derde, tot het doen van ontdekkingen in het Noorder halfrond, Ter Uitvoer gebragt onder 't bestuur van de Bevelhebbers Cook, Clerke en Gore in de Jaaren 1776, 1777, 1778, 1779 en 1780. Met de Schepen De Resolution en Discovery, en Beschreven door den Commandeur James Cook, en door Kapitein James King. Uit het Engelsch vertaald. Te Rotterdam. By A. Bothall en D. Vis. MDCCLXXXVII.' Deze (niet geheel complete) vertaling is voor zover ik heb kunnen nagaan weinig bekend. Als ik Cook citeer, zal waar mogelijk deze vertaling gehanteerd worden, omdat de sfeer van het verhaal naar mijn mening in deze 18e-eeuwse tekst beter tot zijn recht komt dan in de veelal gebruikte moderne vertalingen.

Polynesië

Cook kwam het woord *taboe* voor het eerst tegen op het eiland Tonga, in 1777. Er zijn in de Zuidzee veel verschillende talen, maar de vorm van het woord *taboe* komt ongeveer overeen. De

Tonga-vorm was *tabu*; elders in Polynesië trof Cook *tapu* aan. Op Hawaii is het *kapu*, in Melanesië komt ook *tambu* voor. Wat betekent het woord, vroeg hij zich af: 'Het heeft een veelomvattende betekenis, maar in het algemeen duidt het op iets dat verboden is. Het wordt toegepast op alle gevallen waar dingen niet aangeraakt mogen worden.' Cook verwonderde zich dikwijls over het soort zaken waar het woord voor gebruikt werd. Toen hij in zijn geschriften een mensenoffer op Tahiti ter sprake bracht, 'Tataa-taboo, or consecrated man,' merkte hij op: dit is de enige keer dat wij het woord *taboo* hebben horen gebruiken op dit eiland, 'where it seems to have the same mysterious significance as at Tonga' (1784 ii: 40). In zijn indrukwekkende studie over taboe merkt Franz Steiner over deze passage taboe op dat Cook daar niet mee bedoelt: een magisch-religieuze betekenis. Hij wilde alleen maar zeggen dat de precieze betekenis een 'mystery' voor hem was (1956: 23).

Een andere vermelding in het reisverhaal dateert van januari 1779. Cook was bij de Morai getuige geweest van de 'opoffering' van een zwijn, waarbij King zich zonder weerzin te tonen door de inboorlingen het varkensvlees in de mond had laten steken; 'doch Kapitein Cook, die door Koah voorgediend werd, kon geen brok door krygen, als hy zich het stinkend Zwyn herinnerde, dat door hem behandeld was; en deze afkeer verminderde geenzins, toen de oude Man, beleefdheidshalven, de stukken voor hem gekauwt hadt.' De dag erop ging King met acht matrozen aan wal om een wachtplaats in te richten. 'Wy [...] verkozen een Aardappel Akker, niet verre van de Morai; dit stuk land werd ons gereedelyk, en om den indrang der Inboorlingen afteweren, terstond door de Priesters geheiligt, door hunne Roeden te plaatzen rondsom den opgeworpen wal. Dese afweering noemen zy *Taboo*, een woord door deze Eilanders dikwyls gebruikt, en zoo 't scheen van eene veel uitwerkende kracht.' (1787: 291-92. In deze vertaling is de spelling met dubbel oo ontleend aan het Engels; de lezer van toen die onbekend was met die taal, heeft er mogelijk nog de uitspraak [oo] bij gerealiseerd.)

Vermaak

Het relaas vervolgt met de, later veel geciteerde, passage: 'Het verschafte ons zelfs eene meerdere afzondering dan wy verlangden, geene Kanoos durfden 'er aanlanden; de Inboorelingen zaten wel om het afschutzel, doch niemand durfde binnen de Taboode plaats komen zonder ons verlof. 't Is waar, op ons verzoek, wei-

gerden de Mannen niet, Vruchten, en levensmiddelen op den Akker te brengen, maar met geen mogelykheid konden wy de Vrouwen beweegen by ons te komen; en welke geschenken wy haar ook aanboden, alles was vruchteloos. Deze omstandigheid verschafte vry wat vermaak aan onze Vrienden aan boord; waar een meenigte Volks, en inzonderheid Vrouwen, gestadig aankwamen, zoo dat men genoodzaakt was, bykans aanhoudend, de Schepen daarvan te ontlasten om het noodige Scheepswerk te kunnen verrigten. Zomtyds noodzaakten wy twee of driehonderd Vrouwen te gelyk in Zee te springen, daar zy rondzwommen en dartelden tot dat zy weder konden worden toegelaten.' (1787: 292)

Er zit in deze beschrijving iets wat het gebruik van het woord verder is gaan typeren: het vermakelijke ervan. Men heeft schroom om binnen de getaboeïseerde plaats te komen, terwijl anderzijds de vrouwen 'rondzwommen en dartelden'. Op Tahiti verbaasde Cook zich over de seksuele vrijheid van de eilandbewoners; in hun conversatie spreidden mannen en vrouwen in zijn ogen de meest indecente ideeën ten toon 'without the slightest emotion'. Ze mochten echter niet samen eten. Waarom niet? Als Cook ernaar vroeg, kreeg hij ten antwoord [dat ze dat deden]: 'Because it was right.' Maar de keren dat een vrouw alleen was in het gezelschap der zeelieden, at zij wel mee, er goed voor zorgend dat iemand van haar eigen volk daar niet achter kwam, 'so that whatever may be the reasons for this custom, it certainly affects their outward manners more than their Principle.' (Uit het *Journal* van Cook, geciteerd naar Steiner 1956: 24.)

Op Tonga was de speciale beambte die gezag uitoefende over het taboe een soort controleur van voedsel - iemand die in Nederland voor een deel te vergelijken zou zijn met een ambtenaar van de Keuringsdienst van Waren. Alle produkten van het eiland werden door hem geïnspecteerd; iedereen moest zijn quota verbouwen; er werd verordonneerd wat gegeten mocht worden en wat niet. Hongersnood werd zo voorkomen. *Taboe* was verder de hoeksteen van een 'klassensysteem': vrouwen waren aan mannen onderworpen, lageren aan de hoofden en allen aan de koning, wiens naam taboe was op straffe des doods. De matrozen van Cook maakten, zoals uit bovenstaand citaat blijkt, vaardig gebruik van de institutie. Ook later gebeurde dat: Steiner vertelt dat 19e-eeuwse reisverslagen vermelden dat Franse zeelieden hun inheemse liefjes taboeïseerden; bij terugkomst 'they found things entirely to their satisfaction.' (1956: 40)

Gold Cooks verbazing niet vooral de combinatie van dingen die met het ene woord *taboe* verboden werden? Handelingen die in

het Westen als gescheiden werden ervaren, kwamen er als het ware mee onder één noemer. En wat voor westerlingen zeker bij 'verbieden' had moeten horen, kon erbuiten vallen. Met andere woorden: de Polynesiërs trokken de grenzen op een wijze die ons vreemd is. Andere reizigers dan Cook, op de eilanden getroffen door de vrijheid, hadden daar vaak minder oog voor. Het woord was voor Cook daarom zo moeilijk te definiëren omdat het de categorieën van waaruit hij gewoon was te denken niet intact kon laten. En voor een Brit hoorden veel taboes zeker niet thuis bij religie - wat bij de eilandbewoners wel het geval was.

Heilig, verboden, vies

King geeft in maart 1779, niet lang na de dood van Captain Cook, een uitgebreide uitleg over het begrip. Hij is resoluter dan Cook. De tekst volgt hieronder in zijn geheel:

't Zal niet onvoeglyk zyn, te dezer plaatze, een verklaring te geven van het woord *Taboo*. Toen wy, daags voor de aankomst van *Terreeoboo*, naar de reden vroegen waarom alle gemeenschap tusschen ons, en de Eilanders verboden was, kregen wy tot antwoord, dat de baai *Getabood* was. Het zelfde verbod had, op ons verzoek, plaats by 't begraven van Kapitein Cooks gebeente in de diepte der Zee. De Inboorelingen gehoorzaamden in beide gevallen, blindelings, zonder de minste tegenspraak, maar of zulks geschiedde uit beginzels van Godsdienst, of uit onderwerping aan het wettiglyk gezach, kunnen wy met geene zekerheid bepalen. De plek gronds, op welke wy ons Observatorium hadden opgerigt, en de plaats, waar wy onze masten hadden liggen, waren *Getabood*, voor 't gemeen verboden, of geheiligde plaatzen, doch deze heiliging was enkel, door de Priesters verrigt; ook durfden de Mannen, die wy uitnoodigden, op de plek komen, welke *Getabood* was, waaruit men zou kunnen opmaken, dat zy uit geen Godsdienstige vrees wederhouden werden, maar dat hunne gehoorzaamheid zich enkel bepaalde tot onze weigering. Dan, wat wy ook mogten te werk stellen, de Vrouwen waren niet overtehalen, by ons te komen; denkelyk uit hoofde van de nabyheid der *Morai*, welke zy, ten geenen tyde, mogen naderen, niet alleen hier, maar op alle de Eilanden van deze Zee. Het is, gelyk wy reeds aangemerkt hebben, de Vrouwen altoos *Getabood*, of verboden, van zekere artykels of spyzen

te eten. Wy hebben 'er veele gezien, wier spys haar, by het maal, door anderen in den mond werd gestoken, en als wy de reden daar van verlangden te weten, werd ons gezegd dat zy getabood waren, en het haar niet geoorloofd was zich zelve te spyzen. Dit verbod was altoos het gevolg eener begraafnis, die zy bygewoond hadden, of van het aanraken van een lyk, of van veelerlei andere verrigtingen. Het woord *Taboo* word onverschillig toegepast, op personen of zaken; men zegt, de Inboorlingen zyn *Getabood*, de baai is *Getabood*, &c. Dit woord drukt insgelyks iets geheiligt's, Godsdienstig of verheven uit. De Koning van Owhyhee werd genoemd, *Eree-Taboo*; een menschelyk slachtoffer, *Tangata-Taboo*: en, onder de Vriendelyke Eilanders, word *Tonga*, de plaats waar de Koning zyn verblyf houdt, *Tonga-taboo* geheeten. (1787: 408-09)

Er is hier sprake van 'heiliging', in deze zin een vertaling van het Engelse *consecration*, dat op zijn beurt weer teruggaat op het Latijnse *sacer*. Missionarissen in de streek die vanuit het Latijn de bijbel vertaalden, gebruikten later het woord *taboe* als bijvoeglijk naamwoord voor de sjabbath, die (in Genesis 2: 3) *qadosj* 'heilig' gemaakt wordt.

In de Nederlandse taal is er een onderscheid te maken tussen 'heilig' en 'verboden': zoiets is ondenkbaar in Polynesische talen. Wat *taboe* is, is zowel verboden als heilig. Ons onderscheid is er echter op een andere manier terug te vinden: er zijn in Polynesië vormen van *taboe* die *onreinheid* met zich mee kunnen brengen, en dat betreft alleen datgene waarvoor wij het woord 'verboden' zouden gebruiken. De westerse tegenstelling heilig-profaan (op zich ook aan vele veranderingen onderhevig) kent men er niet.

Overtredingen

Er bestaan verscheidene samenlevingen met sociale verhoudingen waarin *taboeïseringen* voorkomen zoals in Polynesië. Na Cook hebben vele antropologen daar voorbeelden van gegeven. Arnold van Gennep bijvoorbeeld liet in zijn *Tabou et totémisme à Madagascar* (1904) zien hoe *fady* en *faly*, de Malagasische woorden voor *taboe*, werken. Er zijn *taboes* op dieren, op het abnormale, het nieuwe, de vreemdeling, op het gebied van ziekte, dood en seksualiteit. De leider is met *taboes* omgeven, evenals clan, kaste, klasse, familie (tweelingen bijvoorbeeld) en eigendom. Ook plaatsen, tijden en bepaalde gebruiken kennen *taboes*. Bij de Fang (die

onder andere in Gabon leven), zo blijkt uit een modern onderzoek, is de naam voor taboes *ekí* (Fernandez 1982: 116). Wie ze doorbreekt, kan gek worden. Vele Fang geloofden dat men de *ekí* kreeg door het bloed van de moeder. Wanneer tijdens de ontwikkeling van de foetus een van de ouders een taboe schendt, is er het gevaar dat er een misvormd monster geboren wordt (p. 198). Als een jongeman ziek wordt, gaat hij na of hij mogelijk een taboe geschonden heeft (rivierwater gedronken, overspel bedreven) en of zijn demon hem soms aanvalt; wanneer dat zo is, moet hij om te genezen zijn overtredingen bekennen. 'Blood was poured, whether of sheep or chicken, for blood was the crucial element in calming an agitated or rampant evus.' (p. 211)

In iedere menselijke samenleving is incestueuze geslachtsomgang in principe verboden. Dieren kunnen meestal de behoeften aan seks binnen hun eigen groep bevredigen, mensen zien daar van af: samenlevingen kunnen verschillen in het soort betrekkingen dat zij taboeïseren, maar altijd is er een omgangsverbod tussen (bepaalde categorieën) familieleden. Over de oorsprong van het verbod is men het niet eens; het feitelijk in acht nemen ervan is ook betwist (zie Rijnaarts 1987, die de asymmetrische schending van het taboe bespreekt). Bij sommige volken beschouwt men schending van het incesttaboe echter als noodzakelijk om het heilige en onreine bijeen te brengen - zo bij de Bushong, waar een daad van rituele incest deel uitmaakt van de wijding van de koning (vgl. Vansina 1955). Hij neemt het vuil van het volk 'op zich'; men spreekt van de koninklijke incest. De antropoloog De Heusch (1958: 61) beschrijft initiatieriten in Roeanda, waarbij de koning en zijn moeder aan elkaar gebonden verschijnen als twee ter dood veroordeelden. - Maar buiten het ritueel kent schending van het verbod straffen. Vóór de Hollandse overheersing worden op Celebes ouders en kinderen of broers en zusters die met elkaar omgang hebben gehad, met stokslagen of door verdrinking ter dood gebracht. Het komt ook voor dat de overtreder wordt verbannen, alleen ergens achtergelaten, et cetera (Lévy-Bruhl: 1931: 235, 268). Overtreding van het taboe, zo wordt in vele culturen geloofd, veroorzaakt overstromingen, stormen, en andere natuurrampen. Ook het omgekeerde wordt verondersteld: als rampen ontstaan, gaat men zoeken naar een schending van het incesttaboe.

Fernandez (1982: 276) deelt mee dat de Fang, naarmate zij door missionering meer teksten van de bijbel onder ogen kregen, 'hun taboesysteem meer weerspiegeld zagen in het Boek van Mozes dan in het Nieuwe Testament.' Met deze opmerking komt hij bij een vraag, waarover generaties antropologen zich het hoofd hebben

gebroken: wat is de verhouding tussen de verboden, zoals verwoord in de Torah en die van de 'wilden'? In het verleden is dikwijls getracht de 'primitieve' taboes (met hun hygiënische implicaties) te isoleren van de 'beschaafde' verboden, die aan de wieg staan van de westerse beschaving. Onderzoekers lieten zich daarbij wel leiden door de gedachte dat monotheïstische godsdiensten geen taboes zouden kennen, berustend op angst voor bovennatuurlijke straf; voor zover daar al sprake van zou zijn, werd aangenomen dat dit restanten van een oude godsdienst waren.

Ordering en wanorde

De straffen bij de 'primitieven' op taboeverbrekingen mogen van bovennatuurlijke aard zijn (in de vorm van ongeluk, ziekte, dood), de samenleving tolereert ze, zoals hierboven al bleek, in ieder geval óók niet. Cook vermeldt al dat een meisje werd geslagen omdat zij een van de verboden artikelen gegeten had. Hoe specifiek vrouwen in zo'n samenleving gedevalueerd worden, zou overigens een aparte studie waard zijn. Taboes leggen een vorm van ordening op aan de samenleving, waarbij het aannemelijk lijkt dat in veel culturen vrouwen met wanorde geassocieerd worden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hun op zichzelf regelmatige periodieke processen toch als marginaal beschouwd worden (vgl. Reis 1990). In Polynesië werden, zoals boven stond vermeld, sommige vrouwen getaboeïseerd om zelf te eten en moesten zij gevoerd worden, tijdens de menstruatieperiode was aanraking taboe, de faeces van vrouwen moeten bij sommige volken in die periode op een speciale wijze behandeld worden, et cetera.

Sociologisch gezien werkten de taboes in Polynesië op basis van een hiërarchie van veto's. Iemand kon bijvoorbeeld een taboe uitspreken over een kano of een stuk land. Om dat te kunnen doen, moest hij over *mana* beschikken, het 'prestige' om dat te kunnen doen. Hij kon dan een uitspraak doen als: 'Ik verklaar deze kano mijn dijen,' of: 'Ik verklaar dit stuk land mijn hoofd.' Wat er gebeurde, was dat men op die manier de namen van delen van het lichaam gebruikte om het taboe zijn werking te geven.

De institutie taboe heeft te maken met uiteenlopende zaken. In de eerste plaats met gehoorzaamheid, vaak in riten tot uitdrukking komend. Verder wordt taboe, zoals hierboven werd aangegeven, gebruikt voor specifiek en beperkend gedrag in gevaarlijke situaties. Ten slotte wordt het gehanteerd ter bescherming van individuen die in gevaar zijn, en van de maatschappij tegen die bedreigde en daardoor bedreigende personen.

3 Betekenis en interpretatie

De etymologie van het Polynesische woord taboe is niet geheel zeker. Er zijn verschillende verklaringen; de meest gangbare luidt dat *ta* 'merken' betekent en *pu* een bijwoord van intensiteit is, zodat *tapu* 'opvallend gemarkeerd' zou betekenen. Sommigen hebben gedacht aan *ta* 'slaan' en *pu* 'schelp'. Er is door Delaney, Lupton en Toth (1988) gesuggereerd dat het met *tupua* 'menstruatie' van doen zou kunnen hebben.

De betekenis van het woord werd na Cooks beschrijving al snel in verband gebracht met verschijnselen in de Engelse cultuur. Het grootste Engelse woordenboek, de *Oxford English Dictionary* (1961), geeft behalve verwijzingen naar het aangehaalde reisverslag van Cook en dat van andere ontdekkingsreizigers, een eerste vindplaats uit 1791: '[...] a plain declaration that the topick of France is *tabooed* or forbidden ground to Mr. Burke.' In de literatuur over taboe wordt verder vaak geciteerd wat Walter Scott (de auteur van *Waverley* en *Ivanhoe*) op 24 oktober 1826 in zijn dagboek schreef: 'The conversation is seldom excellent amongst official people. So many topics are what Otaheitians [= bewoners van Tahiti] call taboo.' Een andere vindplaats uit het woordenboek, in hetzelfde jaar, van miss Mitford: het noemen van haar burens 'is evidently taboo, since she is in state of affront with nine-tenth of them.'

De verspreiding van het woord taboe in het Groot-Brittannië van de vorige eeuw en de discussies die naar aanleiding daarvan ontstonden, kunnen niet los worden gezien van de samenleving zoals die in de tijd van koningin Victoria functioneerde. Deze werd gekenmerkt door beperkingen, zozeer, dat het woord victoriaans een algemene aanduiding is geworden om te verwijzen naar kwezelarij en preutsheid. De verschillende terreinen van het leven waren zeer strikt gescheiden, waarbij vermijdingsgedrag positief gewaardeerd werd. Godsdienst werd aangepast aan de behoeften van een industriële samenleving; de rituelen waren zo formeel geworden dat gedrag dat niet rationeel was en toch niet in de godsdienstuitoefening kon worden begrepen, vatbaar was voor benamingen als 'magie' en 'taboe'. Vandaar dat snel een link kon worden gelegd tussen de 'primitieve' Polynesiërs die allerlei dingen

vermeden, en de westerlingen die zich in de loop der eeuwen zoveel restricties waren gaan opleggen.

De aard van die restricties was overigens niet exclusief Engels: ze waren ook in andere delen van Europa een gevolg van het ingewikkelder worden van de samenleving sinds de middeleeuwen. Het driftleven van de hogere standen en in toenemende mate ook dat van de burgerij moest steeds sterker beheerst worden, blijkt uit onderzoek van sociologen. Zo wordt in *Über den Prozeß der Zivilisation*, het hoofdwerk van Norbert Elias, beschreven dat het gedrag van mensen op het gebied van voedsel (eten met mes en vork), op het gebied van de ontlasting (in aparte ruimten), spugen, neus snuiten, allengs meer werd ingesnoerd. Ook de nachtrust werd aan allerlei beperkingen onderhevig: er kwamen bijvoorbeeld slaapkamers (1939: 219 e.v.). Voor Erasmus van Rotterdam, die in zijn tijd schreef over 'goede manieren', is het aanvankelijk nog vanzelfsprekend dat men zich op reis in een herberg samen met anderen uitkleedt en in bed gaat. Maar in latere geschriften wijst hij erop dat het geen pas geeft de lichaamsdelen voor anderen te ontbloten; men dient *memor verecundiae* te zijn, 'de schroomvalligheid indachtig'. In het museum van het Hôtel-Dieu te Rouen (Frankrijk) is nog zo'n enorm bed te bezichtigen, waar in vroeger tijd zes mensen lagen: drie aan de bovenkant en drie aan de onderkant.

Freud

Waarom zouden we ons überhaupt interesseren voor het raadsel van het taboe? De vraag werd gesteld door Sigmund Freud in het tweede hoofdstuk van *Totem und Tabu*, en zijn antwoord luidde (1913/82: 315): 'Wij mogen vermoeden dat het taboe van de wilden van Polynesië toch niet zover van ons af ligt als wij eerst misschien wel geloofden, dat de verboden op het gebied van zeden en moraal waaraan wij zelf gehoorzamen, in wezen met dit 'primitief' taboe verwant zouden kunnen zijn en dat het verhelderen van het taboe licht zou kunnen werpen op de donkere oorsprong van ons eigen "categorische voorschrift".' Vandaar ook de ondertitel, waaronder de tekst van Freuds essay oorspronkelijk verschenen was: *Über einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*. Met de aanduiding 'categorisch voorschrift' trekt Freud een lijn naar een traditie waarin gesteld is dat er iets aan het begrijpen voorafgaat, wat zelf niet gedacht kan worden.

Freuds interpretatie van taboes en zijn opvattingen daarover hebben in onze eeuw enorme invloed. In *Totem und Tabu* vormt het

taboe onderdeel van de hypothese dat een eerste moord aan de basis zou hebben gestaan van onze cultuur, een moord op de patriarch van de oerhorde. Hij werd uiteengereten door de zonen, die zijn bloed dronken. Na de vadermoord hadden zij ambivalente gevoelens: de vader was weliswaar gehaat maar de zonen hadden zich ook met hem geïdentificeerd. Zij besluiten af te zien van de buitgemaakte vrouwen: deze beslissing vormt volgens Freud de basis van het incesttaboe. Het verdrag tussen de mannen (vrouwen figureren niet in het verhaal) schept een nieuwe cultuur. - Om allerlei redenen is Freuds hypothese aangevallen en zijn er nauwelijks wetenschappers die haar aanvaarden, maar verscheidene zaken heeft hij in een nieuw licht geplaatst. Allereerst de ambivalentie die bij het taboe een rol speelt: afstoten en aantrekken tegelijkertijd. Voorts legde Freud de nadruk op 'het bevrijdende' van de taboedoorbreking, met name bij neurosen: dat komt in zogenaamde primitieve culturen niet voor. Het begrip is daarmee uitgebreid naar zielsziekten en werd toepasbaar buiten de godsdienstige context waarin het in zijn tijd vaak werd bediscussieerd. Verder legde Freud er de nadruk op dat men zich niet bewust is van de herkomst van het taboe.

Apen

Om dit laatste te illustreren is wel een verband gelegd met een experiment waarin apen in een kooi werden bijeengebracht; middenin de ruimte was tussen allerlei andere speeltuigen een klauterpaal geplaatst. Een van de tien apen greep na enige tijd de paal beet: onmiddellijk spoot een koude straal water het dier recht in het gezicht. De aap liet de paal snel los. Een van zijn makkers probeerde het ook; de andere apen keken nieuwsgierig toe. Hetzelfde gebeurde als bij de eerste aap; ook hij liet snel los. De dagen daarna probeerde iedere aap af en toe de paal te beklimmen. Maar allemaal gaven ze hun pogingen op. Na ongeveer een week waagde geen van de tien dieren het meer de paal zelfs maar te naderen. Vervolgens werd een van de apen uit de kooi gehaald en vervangen door een ander. Toen de nieuweling op de paal afging, stortten alle andere apen zich op hem, zodat hij ervan afzag. Een tweede van de oorspronkelijke apen werd vervangen door een nieuwe en de geschiedenis herhaalde zich. Toen uiteindelijk alle tien oorspronkelijke apen door een nieuweling vervangen waren en geen van de nieuwkomers het waagde de paal te benaderen - zonder uit eigen ervaring of waarneming te weten wat hem daar te wachten stond - werd het experiment voortgezet door de tweede groep te ver-

vangen door een derde groep van tien apen en zo vervolgens door een vierde en een vijfde tental. Nog steeds bleek de groep iedere nieuweling duidelijk te maken dat de klauterpaal 'taboe' was. (Beschrijving naar Lambertz 1987.)

Het experiment laat zien hoe de angst voor een nare ervaring kan worden doorgegeven aan een nieuwe groep in het verbod om te klauteren. De apen blijven elkaar daarin nadoen en maken het verbieden tot een onderdeel van hun gedrag. In onze cultuur maken kinderen een leerproces door dat daar in sommige opzichten mee te vergelijken is, wanneer hun gewezen wordt op dingen die ze niet mogen doen. Terwijl ze zelf nog niet doorhebben waarom iets niet mag, brabbelen ze de verboden van hun ouders na. Aanvankelijk hoeft zo'n uiting geen consequenties te hebben voor het feitelijk gedrag: een kind kan onder het uitspreken van het verbod toch bijvoorbeeld een boek uit de kast trekken, maar er komt een moment waarop het door de taal de ouderlijke verboden in zich heeft opgenomen en zich bewust is een overtreding te begaan. Er is een voortdurende wisselwerking tussen de taal van het verbod en de ermee corresponderende handelingen. Het leerproces geldt niet alleen de omgang met objecten, maar strekt zich ook uit tot menselijke verhoudingen. Freud schonk in dit verband aandacht aan patiënten die dwangmatig allerlei handelingen verrichten, zoals het telkens wassen van de handen wanneer men maar even iets heeft aangeraakt wat men niet aan 'mag' raken. Het is onberedeneerbaar, wordt innerlijk als noodzakelijk ervaren en kent een ritueel dat vergelijkbaar lijkt met dat der 'primitieven'.

De *Medische Winkler Prins* geeft bij het lemma 'taboe' Freuds visie als volgt weer: 'Onder psychiaters heerst de opvatting dat het handhaven van een taboe en dus het afweren van doorbreking, samenhangt met neurotische mechanismen.' Een Amsterdamse psychiater, niet-orthodox psychoanalyticus, met een uitgebreide praktijkervaring, legde ik de tekst zomer 1991 voor. Hij deelde me mee: 'Zeker, zo kijk ik daar wel tegen aan, ja. Maar weet u wat de laatste jaren zo raar is? Bij mijn oudere patiënten gaat het klassieke verhaal nog prima op: neurotische remmingen, opgedaan in een leven waarin van god en niemand wat mocht, verdwijnen door taboedoorbreking. Maar de gespreksvoering met mijn patiënten van zeg dertig jaar en jonger gaat een heel andere kant uit: zij smeken mij bijna om de grenzen die zij schuchter aandragen met mijn gezag te bekrachtigen. Soms hoor ik op één dag twee volslagen tegengestelde verhalen. Ik heb vroeger weleens moeten lachen om de opmerking dat wij een nieuw soort dominees zijn, maar als ik mezelf hoor praten tegen de ongeremde jeugdigen die verzuipen in

reële of hun voorgespiegelde mogelijkheden, dan denk ik: er schuilt wel enige waarheid in.'

Buiten de orde

Iedere cultuur kent grenzen en stukken die apart zijn gezet, ter differentiatie van wat wel toegankelijk is. Uit de bron van onze eigen cultuur: er werd al vermeld dat God de zevende dag apart zet: de sjabbath maakt hij *qadosj* 'heilig'. In de tuin van Eden is de boom van de kennis van het goed en kwaad apart gezet. In het boek Leviticus worden reinheidsvoorschriften en voedselverboden gegeven. Vooral deze laatste zijn veel besproken, waarbij de vraag dikwijls luidt: waarom zijn bepaalde dieren de Heer een gruwel en andere niet? Allerlei verklaringen zijn daar in de loop der eeuwen voor gegeven; een poging tot samenvatting en interpretatie ervan is door Mary Douglas gedaan in *Purity and danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo* (1966). Zij analyseert de reinheidsvoorschriften vanuit de gedachte dat ze ordening aanbrengen en ervoor moeten zorgen dat wat gescheiden is, niet vermengd wordt. Het gaat in haar visie niet om een 'primitieve' hygiëne, zoals eerder wel werd aangenomen, maar om een symbolische wijze om de zaken een plaats te geven. Een kernzin van haar boek luidt: 'Dirt is essentially disorder.'

Als een samenleving viezigheid erkent, dan duidt dat op een systeem, dat niet noodzakelijk met hygiëne te maken heeft. Rein en onrein zijn in Douglas' opvatting relatieve categorieën, die van doen hebben met de juiste inrichting van een samenleving. De angst voor verstoring daarvan krijgt vorm in voorschriften die betrekking hebben op wat aan de grens ligt, op het marginale. Samenlevingen verschillen in het maken van een keuze voor wat 'buiten de orde' is bij het construeren van de werkelijkheid. Hoofdstuk 11 van Leviticus geeft een lijst van onreine dieren waarvan het eten 'een gruwel' is. Men heeft zich altijd afgevraagd waarom bijvoorbeeld de kameel, de klipdas en de haas onrein zijn en waarom sommige sprinkhanen het wel zijn en andere niet. 'Waarom zou de kikvors rein zijn en de muis en het nijlpaard niet? Wat hebben kameleons, mollen en krokodillen gemeen, zodat ze in één adem genoemd kunnen worden?' (Douglas 1976: 59) Het antwoord op dergelijke vragen zoekt de schrijfster in het feit dat alle teksten die dergelijke voorschriften geven, worden voorafgegaan door de opdracht *qadosj* te zijn: heilig is verwant met heel en gaaf. Dat betekent onder andere: geen vermenging van verschillende klassen. Bij onreinheid is daar altijd in een of ander opzicht sprake

van. De voedselregels zijn slechts een uitwerking van de metafoor voor heiligheid. Daarom de aandacht voor de grensgevallen: sommige dieren lijken herkauwers, bijvoorbeeld de haas en de klipdas, maar hebben geen gespleten hoeven. Omgekeerd zijn er dieren die wel gespleten hoeven hebben, maar niet herkauwen, zoals varkens. Zo staat onreinheid in verband met 'onsystematisch'.

Ook in het westen kent men voedselbeperkingen: in de middeleeuwen was paardevlees verboden. Biefstuk met katteogen of een broodje stierekloten eten wij niet. Het slijm van slakken (te vergelijken met snot?) houdt velen ervan af ze te consumeren. In het hedendaagse Suriname kent men voedselverboden onder de naam *treef*. Aangenomen wordt dat het benoemen van voedsel met 'treef' van Afrikaanse oorsprong is, maar het woord komt van het Hebreeuwse *terefah* (letterlijk 'verscheurd'), waarmee de negerslaven bij hun joodse meesters in contact kwamen.

Nabootsing en begeerte

De vraag naar het *waarom* van de onderscheidingen kan wellicht nog scherper gesteld worden wanneer de angst voor het verdwijnen ervan in verband wordt gebracht met het geweld dat inherent is aan chaos. Dat geldt niet alleen voor de verboden met betrekking tot voedsel, het geldt ook de andere die met intermenselijke betrekkingen van doen hebben. Veel analyses richten zich daarbij op het object van het verbod; men kan de zaak echter ook om draaien en beginnen bij het subject. Een aanzet daartoe is gedaan door René Girard: hij gaat uit van de hypothese dat mensen een instinctieve neiging hebben tot nabootsing. Ze willen hetzelfde bezitten als een ander, ja zouden zelfs als een ander willen zijn. Bij het uitwerken van deze stelling, oriënteert hij zich, anders dan antropologen, aanvankelijk in de litteratuur, bijvoorbeeld (1965: 256 e.v.; 1978a: 361 e.v.) in het werk van Dostojewski, waar hij in *De eeuwige echtgenoot* leest hoe iemand om begerend subject te kunnen zijn een ander als model nodig heeft. Volgens Girard is begeerte in wezen *mimetisch* (nabootsend): dat is de oorzaak dat zij leidt tot schaarste, rivaliteit en conflicten, tot de mogelijkheid ook dat geweld gebruikt gaat worden. Net als Freud gaat Girard ervan uit dat onze begeerte in een driehoek gevangen zit. Ook volgt hij Freud in de stelling dat onze cultuur gegrond is op een uitbarsting van geweld, maar hij brengt een andere optiek aan (1978a: 350 e.v.): de mythische beschuldigingen (Oedipus is verantwoordelijk voor de pest, Jozef heeft de vrouw van Potifar verleid) brengt hij in verband brengt met reële vervolgingsverhalen waarin slachtoffers ten

onrechte beschuldigd worden (de middeleeuwse aantijging dat joden de waterputten vergiftigen). Zo doet hij een poging het verhaal van de 'onaanraakbaren' te construeren.

De voorstelling verloopt als volgt. Als de samenleving in een crisis raakt doordat de rivaliteit oploopt en onderlinge verschillen dreigen te verdwijnen, gaan mensen steeds meer op elkaar lijken. Soms vergeet men zelfs het object waar het allemaal om begonnen is: ruzies gaan soms om pietluttigheden, die slechts betekenis krijgen door het conflict. Mensen worden, naarmate de strijd voortduurt, als het ware dubbelgangers of tweelingen van elkaar, waarbij de nivellering zich voltrekt als een om zich heen grijpende besmetting, zodat iedereen iedereen naar het leven staat. Om dit te voorkomen wordt op het hoogtepunt van deze 'sacrificiële crisis' een zondebok aangewezen, waardoor de begeerte gelijkgeschakeld wordt en de massa een wordt in het lynchen, stenigen of uitdrijven (1978a: 35). De terminologie van de zondebok komt ook uit Leviticus waar Aäron 'zijn beide handen op de kop van de levende bok [zal] leggen en over hem alle ongerechtigheden der Israëlieten en al hun overtredingen in al hun zonden, [zal] belijden; hij zal die op de kop van de bok leggen en die door iemand die daarvoor gereed staat, naar de woestijn laten brengen. Zo zal de bok al hun ongerechtigheden op zich dragen naar een onvruchtbaar land, en hij zal die bok in de woestijn vrijlaten.' (16: 21-22; vertaling NBG)

Zondebok is in het oude Grieks 'farmakos'; het betekent tevens duivelsuitbanner. In de stad Athene werd in de oudheid op kosten van de gemeenschap altijd een aantal mensen onderhouden, dat in geval van chaos (een ramp, epidemie, vijandelijke aanval of hongersnood) ter beschikking stond om gedood te worden. Aan zo'n ceremonie nam de hele gemeenschap deel. (Girard 1982: 178 e.v.) Enerzijds was zo'n 'farmakos' een beklagenswaardig en veracht persoon, anderzijds viel hem vaak een haast religieuze verering ten deel.

Als de rust hersteld is, vergeet men dat de zondebok het resultaat van de tweespalt was; hij wordt gezien als de *oorzaak* van de herwonnen eenheid, waardoor hij de trekken krijgt van een sacraal wezen, wiens heilzame werking men telkens weer kan oproepen door het voltrekken van rituelen met als hoogtepunt het offer. De mens, het dier of het voorwerp dat geofferd wordt, neemt daarbij de plaats in van de oorspronkelijke zondebok. Girard is van mening dat dit zondebokmechanisme ten grondslag ligt aan het verschijnsel 'religie' - en de afgeleide vormen daarvan - als zodanig (1978a: 303). Het is een middel om het echte geweld te beteugelen met behulp van beperkt en geritualiseerd geweld. Vandaar dat mi-

metische conflicten in zijn opvatting ten grondslag liggen aan de differentiatie die deel uitmaakt van religieuze geboden en taboes.

4 Taboe in taal

Nederlandse woordenboeken hebben het woord *taboe* betrekkelijk laat opgenomen. De eerste vermelding die ik heb kunnen vinden, komt uit de *Kunstwoordentolk* van J. Kramers Jz., in 1847 verschenen bij G.B. van Goor in Gouda. De spelling is *tabou* (met de toevoeging spr. tabóe), wat er op zou kunnen wijzen dat het woord via het Frans zijn weg naar de woordentolk heeft gevonden (en niet via de 18e-eeuwse vertaling van de *Reis* van Captain Cook). J. Kramers Jz. stelde ook een Frans-Nederlands woordenboek samen; in geschreven vorm komt *tabou* in het Frans sinds 1822 voor. Zijn uitleg luidt: 'Naam van een bijgeloovig gebruik, dat door geheel Polynesië heerscht; het bestaat in eene soort van vervloeking, die door de priesters of aanvoerders over eenen persoon of eene zaak wordt uitgesproken; ook kan ieder het tabou opleggen aan zijn eigen goed, zijn huis, zekere spijzen enz., waarvan hij zich daardoor het gebruik onttrekt; het woord wordt ook als adject. gebezigd: b.v. de koning der Sandwich-eilanden was tabou.' De kunstwoordentolk geeft helaas geen vindplaatsen.

In een herziene versie van 1863 spelt Kramers *taboe*, in 1886 begint hij in weer een nieuwe editie het lemma met de toevoeging: '[...] bij de Zuidzee-eilanden de heiligheid en onschendbaarheid van aan God gewijde voorwerpen, plaatsen of personen.' *Taboe* is dan verder een onzijdig woord geworden, vroeger was het (mannelijk) *de taboe*. In andere woordenboeken uit de tweede helft van de vorige eeuw treft men de vermelding weinig aan: in 1899 is het in de *Woordenschat* 'onder redactie van De Beer en Laurillard, met medewerking van vele mannen van wetenschap' te vinden, met de vermelding: 'Op de Zuidzee-eilanden en Nieuw-Zeeland, verboden.'

Pas in het begin van deze eeuw verspreidt zich de vermelding op ruime schaal; *Van Dale* neemt het voor het eerst op in de zesde druk (1924): 'Bijvoeglijk naamwoord, een Polynesisch woord [= onschendbaar, aan het gewone gebruik onttrokken], *dat is tegenwoordig taboe*, heilig, daaraan mag niet geraakt, daarover niet gesproken worden.' De zevende druk geeft twee mogelijkheden om de klemtoon te leggen: *taboe* en *taboe*. Het handwoordenboek van

Koenen, versijnd sinds 1897, geeft het woord eerst in de 18e druk van 1937. Een citaat uit het *Kort Woordenboek van wijsgeerige kunsttermen* door C.J Wijnaendts Francken, waarin de invloed van het inmiddels verschenen werk van Freud te bemerken is: 'In 't algemeen wordt het woord ook gebruikt voor al datgene, waar men van moet afblijven, wil men geen heiligschennis plegen of tegen de zeden indruischen, ook al bestaat daartoe dikwijls een sterke aandrang. De tegenstrijdige gevoelens die in laatstgenoemd geval worden wakker geroepen, spelen een voorname rol in de psychoanalyse.'

Merkwaardig is het ontbreken van *taboe* in het grootste woordenboek dat wij hebben, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT, in afleveringen versijnd sinds 1864). Deel 16, van de hand van redacteur J. Heinsius, loopt van *stri* tot *tiend* en is van 1934: na *tablier* volgt *tabouret*. De redactie geeft, desgevraagd, de verklaring dat het meer voorkomt dat leenwoorden niet zijn opgenomen. Op een oud fiche in de bibliotheek van het WNT staat de omissie al vermeld: 'Taboe ontbr. Reeds in Witsen Geysbeek e.a., Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving, deel [V], Tra-Vze, Amst. 1856.' De tekst daarvan (te vinden onder het woord *verbannen*) is overgeschreven: 'Ook bij de heidenen vond men in vroeger tijd de beide beteekenissen van heiliging en onttrekking aan het gemeen gebruik vereenigd.' Er zijn nog andere fiches, onder andere met een verwijzing naar Portengen (1928). Bij 'Heiligheid van het vuur' schrijft zij: 'In Rome moest het eeuwige vuur met de meeste zorg door de Vestaalsche maagden worden bewaakt, een zoo heilige taak, dat die maagden zich aan bijzonder strenge taboebepalingen hadden te houden. Zelfs bestond de bepaling, dat een veroordeelde misdadiger, die een Vestaalsche maagd tegenkwam, vrijgelaten moest worden.'

Wie de edities van *Van Dale* uit 1961 (achtste druk) en 1984 (elfde druk) met elkaar vergelijkt, merkt meteen een kwantitatief verschil op: van 8 regels voor *taboe* en 3 voor de enige samenstelling *taboevoorstelling* ('wat er ook in de rouwgebruiken aan oude taboevoorstellingen mag schuilen') naar totaal 27 regels in 1984. In de laatste editie staan verder de werkwoorden *taboeëren* en *taboeïseren* (beide 'tot taboe verklaren'), *taboe-onderwerp*, *taboesfeer*, *taboevoorstelling* en *taboewoord*. Interessant is de introductie van het begrip 'sociale conventie' om aan te geven waarover gesproken mag worden en het feit dat aan de uitdrukking 'een taboe *schenden*' in 1984 het werkwoord *doorbreken* is toegevoegd. Met de uitleg 'daar durft men nog niet over te spreken' [cursivering ME] voor *dat ligt in de taboesfeer* is daarmee een betekenisver-

andering van het woord in de laatste dertig jaar gekenschetst.

In welk woordveld is *taboe* geplaatst in een betekeniswoordenboek? L. Brouwers' *Het juiste woord* geeft het (ook in de herziene versie) onder hoofdstuk VII 'Gevoel' (andere hoofdindelingen van het boek zijn onder andere: de stoffelijke wereld, het verstand, de wil, eigendom, de maatschappij), bij 'Vreugde-Droefheid' onder het lemma 'Ernstig': ernstig, serieus, humorloos, doodernstig, overernstig, heilig, taboe. Een Engels betekeniswoordenboek, *The Penguin Roget's Thesaurus of English Words and phrases*, geeft *taboo* tweemaal: eenmaal bij *exclusion* en eenmaal bij *prohibited*. De eerste vermelding valt onder de eerste klasse van het boek, getiteld 'Abstract relations', afdeling 'Quantity'. Onder het zelfstandig naamwoord *exclusion* staan woorden als *monopoly*, *boycott*, *apartheid*, *deportation* en *ghetto*, onder het werkwoord *to exclude* staan *bar*, *ban*, *taboo*, *black*, *disallow*. Voorts: *put aside*, *set apart*, *punish*, *excommunicate*.

De vermelding bij *prohibition* staat onder klasse 5 'Volition: the exercise of the will', afdeling twee, 'Social volition', speciale gevallen. *Taboo* is hier driemaal opgenomen: eenmaal als zelfstandig naamwoord, samen met woorden als *interdiction*, *veto*, *ban*, *proscription*, *Index*, *ensorship*, *forbidden fruit* en *desired object*; vervolgens als bijvoeglijk naamwoord met onder andere *excessive*, *penal*, *hostile*, *forbidden*, *not done*, *untouchable*, *unmentionable*; en als werkwoord te zamen met *forbid*, *interdict*, *outlaw*, *draw the line* en *block*. De Engelse thesaurus geeft in de beschreven netwerken beter dan de Nederlandse aan wat de sociale gevolgen zijn van het apart zetten.

Wanneer iemand een taboe doorbreekt, vallen er woorden als verontwaardiging, verbijstering, ergernis, afgrijzen. Het aanstootgevende van de situatie krijgt gestalte door het uitroepen van 'akelig, naar, cru, schandalig, walgelijk, weerzinwekkend, gruwelijk, affreus, afschuwelijk, afgrijselijk, ijselijk, detestabel, degoutant, wansmakelijk, horribel, scabreus, ongepast, héél vervelend, pijnlijk, niet leuk meer.' Men is verbolgen, gegriefd, gekrenkt, gekwetst, beledigd, op grove wijze op de ziel getrapt, men heeft een klap in het gezicht gekregen. Het is onkies, ongepast, gênant, schandalig, uit den boze. Choquerend.

Figuurlijke uitdrukkingen

Over wat niet mag worden gezegd, kan men zwijgen. Het is ook mogelijk erover te spreken en dat tegelijk te vermijden. Mensen, onderwerpen en plaatsen worden in dat geval niet direct benoemd,

maar langs een omweg. We nemen een ander woord en leggen een verband naar een andere sfeer. Dat komt in taal veel voor en hoeft niet alleen te gebeuren om iets te verzwijgen. Het is een wijze van spreken waarbij we onze directrice een *leeuwin* noemen, een langzame werknemer een *slak*, onze chef een *kolonel* en het kantoor een *gekkenhuis*. Daarmee maakt men gebruik van figuurlijke uitdrukkingen, ook wel 'tropen' genoemd. Dit woord is het meervoud van *troop*, een van oorsprong Grieks woord dat 'wending' betekent (*tropen* in de betekenis 'keerkringen' heeft dezelfde afleiding). De term stamt uit de retorica, de kunst van het spreken, en hield verband met het effect dat iemand wilde bereiken. Dat kan zijn: met een uitdrukking speciale aandacht trekken, indruk maken om iets gedaan te krijgen. Onder bepaalde omstandigheden was het gewenst om *beeldend* te leren spreken. Wie momenteel een pleidooi houdt voor het 'exclusief' houden van het verenigd Europa, zou in de geest van dat voorschrift oorlogsbeelden kunnen gebruiken en spreken van een ongeorganiseerd *leger* dat *oprukt* naar ons land. Of van een steeds *aanzwellende stroom* clandestiene grensoverschrijders, waarbij de angst van de luisteraar voor een overstroming, zoals die in ons land plaatsvond tijdens de watersnoodramp van 1953, wordt overgedragen op immigranten. De *troop* waar in zo'n geval sprake van is, heet metafoor.

Het gebruik van figuurlijke uitdrukkingen berust op de eigenschap van taal dat men met verschillende woorden naar hetzelfde kan verwijzen; al op de basisschool krijgen kinderen inzicht in dat verschijnsel doordat ze getraind worden met oefeningen als: 'Zoek een ander woord voor...' Bij *angstig* vul je 'bang' in en bij *krijgen* 'ontvangen'. Het bijzondere van bovenstaande voorbeelden, metaforen, is nu dat er geen directe verwijzing is van *leger* naar immigranten. Ze behoren tot verschillende semantische velden. De luisteraar legt de link met behulp van de retorische middelen die de spreker aanwendt.

Eufemisme

Het bespreekbaar maken van getaboeïseerde onderwerpen of personen vindt plaats door de verhulling of in het mooi maken. Minder *cru*: dit woord betekent in het Frans 'rauw'; de eigenschappen van de bereiding van voedsel zijn met deze wijze van zeggen overgedragen op de taal. Vlees blijft ook nadat het gekookt of gebakken is vlees (in taal: de verwijzing is hetzelfde), maar door het gaar worden is de substantie aangepast aan onze smaak (in taal: de begripsinhoud is veranderd). De term voor 'minder cru in taal' is *eu-*

femisme. J. Huizinga (1950 I:190) schrijft: 'Gevreesde dingen met een goeden naam te noemen, is een neiging zoo oud als de taal zelve, en niet gebonden aan eenige hoogte van beschaving. Wij geven er evengoed aan toe als de onbeschaafde mensch, die van een vreeselijk woord een vreeselijke uitwerking verwacht.'

Tropen kunnen zich een vaste plaats hebben verworven in de taalgemeenschap en (in een geletterde samenleving) hun weg naar het woordenboek hebben gevonden. Een metafoor als de voet van de berg is inmiddels zo ingeburgerd, dat de meeste sprekers zich niet meer realiseren dat ze de eigenschappen van een mens of dier op een verheffing van de aardoppervlakte hebben overgedragen. In dit geval ligt het 'figuurlijke' van het taalgebruik (waarbij voet = onderste deel) nog voor de hand, minder is dat het geval bij een woord als *aarzelen*, dat veel mensen niet meer als een metafoor zullen beschouwen. Het werkwoord is afgeleid van *aars* 'anus' (zoals het Franse *reculer* van *cul* komt); dat het lichamelijke 'terugwijken' kon worden overgedragen op andere handelingen, is alleen door studie van de etymologie van de woorden te achterhalen. Niemand zal waarschijnlijk meer het woord *aarzelen* vermijden om bijvoorbeeld *dralen* te gebruiken; het is een apart probleem in hoeverre zo'n afleiding 'onbewust' nog leeft in een taalgemeenschap. Een opmerking van een taalkundige in de dertiger jaren: 'De hedendaagse betekenis en de thans levende gevoelswaarde van een woord naar de herkomst van dat woord te beoordelen, is absoluut verkeerd.' (herdrukt in: Gerlach Royen 1948: 60)

Ook taboeïsering in taal heeft tot eufemismen geleid die min of meer deel zijn gaan uitmaken van het verbale repertoire van de taalgebruiker. Bijna ieder woordenboek kent de afkorting *euf.* voor eufemisme. Er zijn al voorbeelden van zeer oude eufemisering bekend: zo is er veel geschreven over het woord *beer*, dat oorspronkelijk 'bruine' betekent en een vroeger woord is gaan vervangen dat onder taboe werd geplaatst. Dat is waarschijnlijk al heel vroeg gebeurd: in het eerste stadium van sociale ontwikkeling van de Indo-europese volken. Niet overal echter: de oorspronkelijke aanduiding is nog wel terug te vinden in het Frans, *ours*. In een taal als het Litouws werd de oude naam vervangen door *lokys* (letterlijk 'likker'), in Slavische talen wordt *medv-edi* 'honingeter' aangetroffen. Het laatste woord onderging in Rusland onder beroepsjagers een tweede taboeïsering; nieuwe eufemismen werden 'meester' en 'harige'.

Als de krokodil gevreesd wordt, noemt men hem in sommige delen van Afrika 'boomstam'. Het taboe om de naam van een bepaald dier uit te spreken (de hypothese is vaak dat vermoed wordt het

daarmee te roepen) hoeft niet totaal te zijn (Bonfante 1939: 197). Bij de Oranaken wordt de jaguar alleen overdag bij zijn 'echte' naam genoemd, *aróa*, 's nachts durft men alleen het eufemisme *kabadaro* 'klauwer' te gebruiken. Ook voor de boa constrictor is er een nachtelijk eufemisme. Verder komt het voor dat een gevaarlijk dier onder bepaalde omstandigheden de naam krijgt van een ander, minder bedreigend dier: een leeuw wordt vos genoemd.

Correct en fout

Taboes liggen er niet alleen op woorden, maar ook, wanneer men kijkt naar hoe de gebruikers ervan taal tot systeem maken, op zinswendingen, woorddelen, spraakklanken, intonatie, en dergelijke. Op al die gebieden zoeken taalgebruikers niet alleen naar betekenis, ze kunnen er ook taboes op leggen. De wijze waarop men in het Nederlands het meervoud vormt, levert meestal weinig problemen op - behalve in een aantal gevallen. Het meervoud van *pagina* is *pagina's*, maar wie zonder zich daarvan bewust te zijn voor 'communicatiemiddelen' het woord *media's* gebruikt in plaats van *media* (als meervoud van *medium*), geeft er blijk van niet op de hoogte te zijn van dit voor het Nederlandse taalsysteem uitzonderlijke meervoud. De beheersing ervan kan in het zogenaamde 'linguïstisch ruilverkeer' een must zijn om niet 'buiten de orde' van de groep te vallen. Een ander voorbeeld uit de vormleer. *Snoepie*, waarom moeten kinderen dat afleren? Omdat het *snoepje* moet zijn. Beide woorden verwijzen naar 'kleine lekkernij', qua vorm zijn ze bijna identiek, maar de uitgang -je of -ie doet ze sociaal verschillen: bij de laatste spreken 'wij' van non-standaard: een eufemisme voor de taal van mensen op wie neergekeken wordt. *Snoepie* staat niet in het woordenboek, *snoepje* wel. *Wijntje* weer niet, maar dat heeft een andere reden: lang niet alle woorden zijn met de verkleinuitgang opgenomen. De uitdrukking 'Geef mij maar een lekker wijntje' geeft in sommige kringen te schrikken. De gestigmatiseerde uitgang -ie leidt in een aantal stadsdialecten tot hypercorrectie: in Den Haag zegt men soms *poliesje* voor 'politie'.

Spraakklanken: zegt u *therapeut* met de *eu* van *leuk* of met de *ui* van *zuiver*? Een vrouw van 68 vertelde dat zij zich vroeger schaamde wanneer haar vader in het bijzijn van vriendinnen hoopte dat 'Gurgiel' in staat zou zijn Hitler te verslaan. Tientallen malen had ze hem gezegd: 'Pap, het is Churchill.' Maar hij meende het zo in de courant te lezen, dus zo sprak hij het uit. *Uw spraak verraadt u* luidt de dreigende titel van een boekje voor de cultivering van stem en spraak (Cooijmans 1983). In de Tweede Wereld-

oorlog werd nieuwelingen in verzetsgroepen gevraagd om de woorden *Scheveningen* of *schavuit* uit te spreken. Duitsers die zouden willen infiltreren, konden zo geïdentificeerd worden: de harde *ch* en de *ui* zijn klanken die het Duits niet kent. Deze woorden fungeerden op die wijze als *sjibboleth*, zo genoemd naar de twee uitspraken die dit Hebreeuwse woord kon hebben. In het bijbelboek Richteren (12: 5-7) wordt verteld dat Gileadieten aan Efraïmitische vluchtelingen die de rivier de Jordaan over wilden steken, vroegen: 'Ben je Efraïmiet?' Als het antwoord dan 'nee' luidde, zeiden ze: 'Zeg eens *sjibboleth*.' Sprak iemand het woord verkeerd uit en zei hij *sibboleth*, dan grepen ze hem vast en doodden hem bij de oversteekplaatsen van de Jordaan. 'Zo vonden toen tweeënveertigduizend mannen van Efraïm de dood.'

Ook bij de uitspraak kan eufemisering optreden in de vorm van hypercorrectie. Door de stigmatisering van de Amsterdamse variant van de *z* (ik sie de son in de see sakken, of 'erger' nog: de *sjon*) koopt men nu bij een Amsterdamse slager een biefstuk voor vijf gulden zestig; in cafés hoort men mensen vragen om een kop zoep en zeggen dat het op het Zentraal Station zo stinkt naar de junks. Zelf heb ik wel eens antwoord gegeven op de vraag of ik mijn zokken wel zelf was.

Onbehoorlijk

Sociaal gezien kunnen mensen 'door de mand vallen' - de uitdrukking is ontleend aan de guillotine - als ze alleen al de klemtoon verkeerd leggen: *pagina*, *notúlen*, *normalíter* zijn net als snoepie taboe voor wie heeft doorgeleerd. In principe, want soms kan men het zich permitteren de regel te doorbreken: er is echter een wereld van verschil tussen iemand die *nolens* *normalíter* zegt en iemand die dat *volens* doet. Indien zulks voor een luisteraar niet duidelijk zou zijn, vormen intonatie, blik en gebaren een belangrijk hulpmiddel om daar helderheid over te verschaffen. De Amerikaanse taalgeleerde Bloomfield schreef al in 1933 dat het overschrijden van dergelijke regels tot gevolg heeft dat men de spreker berispt of mijdt. Anderzijds merkte hij op dat in sommige groepen of onder bepaalde omstandigheden de schending van de regel geassocieerd wordt met kracht en vrijheid. Het gevaar dat men riskeert bij een dergelijke 'grensoverschrijding' is macht. Tijdens een onderzoek naar plat Haags (Elias 1977) werd mij duidelijk dat het - in omgekeerde richting - een schending zou zijn van de onderlinge solidariteit om ervaringen neergeslagen in het sociolect, te verwoorden in de standaardtaal, maar dat een rake imitatie van

de taal van 'kapsoneslijers' status verschaft.

In de syntaxis is er aanleiding tot taboeïsering en het trekken van sociale scheidslijnen bij zinnen als: *nooit geen* dingen gepikt; *pas jij* die schoenen niet; de studenten worden verzocht het hele boek te lezen en niet alleen het hoofdstuk dat we in de reader hebben opgenomen; *hun* hebben altijd dure spullen, hoor, alleen zij niet, zij *heb* niks; wil de dame wiens paraplu werd gevonden bij de gordijnafdeling, zich *naar* de informatiedesk *vervoegen?*. Bij de laatste zin wordt wel van een 'malapropisme' (van het Franse *mal à propos* 'te onpas') gesproken. Ook bij de syntaxis treft men hypercorrectie aan: mijn Harley Davidson is even duur *dan* de jouwe.

Bij geschreven taal is er *interview* in plaats van *interview*, *chique* in plaats van *chic*, *ergenis* voor *ergernis*, *immitatie* voor *imitatie*, *indentificeren* voor *identificeren*, *woordvoerdster* voor *woordvoerster*, *expiriment* voor *experiment*, *liniair* voor *lineair*, *consessie* voor *concessie* en *concensus* voor *consensus*. - 'Meneer heeft zeker staatsexamen gedaan', placht Huizinga, zoals Annie Romein in haar memoires schrijft, 'met een hautaine glimlach' te zeggen tegen een student die een zin uit een Latijnse kroniek fout vertaalde. 'Alsof hij hem tegelijkertijd op iets belachelijks en onbehoorlijks betrapte.' (Omzien in *verwondering* I 1970: 105)

5 Mijding

De manier waarop iemand leert om taboewoorden te vermijden en ze te vervangen door eufemismen, is misschien wel te vergelijken met zindelijkheidstraining. Voor baby's leidt deze training tot innervatie: door voortdurende aanmaning van hun ouders krijgen ze hun sluitspier onder controle. Later leren ze om hun tong in toom te houden, het achterste van hun tong niet te laten zien, haar desnoods geweld aan te doen en achter de kiezen te houden.

De openingen van het lichaam en wat daar in of uit kan gaan, kennen alle taboeïseringen. Directe verwijzingen kunnen vermeden worden met een figuratieve term, met een archaïsch woord, een woord uit een andere taal of een vakterm. Men kan erover spreken in boekentaal of in die van de bloemen en de bijen. Sommige van de mijdspreuken (zoals de dichter Guido Gezelle ze noemde) gelden enige tijd als 'net', maar worden in de loop der tijd 'smerig': dat komt niet door de woordvorm, maar door de context waarin en door wie ze op welk moment gebruikt worden. 'Niet elk net woord is een eufemisme. Er moet onder die nette benaming ook nog een gewoon woord verborgen gaan, dat iedere taalbenutter in zijn achterhoofd heeft.' (Battus, 27 oktober 1987 in de Volkskrant) Vroeger werd *zeiken* een keurig woord gevonden; toen kwam het Franse *pisser* op, en viel *zeiken* uit de gratie; voor *pissen* zijn nieuwe eufemismen gekomen. Zo wordt na verloop van tijd het ene woord vervangen door het andere, maar lang niet in alle situaties. Vraagt men aan de ober: 'Waar kan ik hier plassen?' of 'Waar kan ik hier urineren?' In Het Vlaemsche Duyn, een hotel in het Zeeuwse Groede, staat boven de urinoirs nog de tekst te lezen: 'Gooi geen peuken in de p..sbakken/ U p..st thuis toch ook niet in de asbakken.'

Er is een tijd geweest (en voor sommigen is die tijd nog niet voorbij) waarin het woord *plee* zeer netjes was. Na enige tijd is het vervangen door watercloset, afgekort W.C.: dat gaf tevens aan dat zich een technische verbetering had voltrokken. Vraagt men in een uitspanning aan de serveerster: 'Waar is hier de W.C.?', dan zegt ze: 'De toiletten zijn achter de bar links, meneer.' W.C. is een neutrale term, maar de horeca prefereert het meervoudige *toiletten*.

Het woord *toilet* betekent letterlijk 'handdoekje' en is etymologisch verwant met ons woord *dweil*. Even naar achteren, even mijn handen wassen, even naar de *cour*, even naar tante. Even *drukken*: is dat een eufemisme? Misschien wel ten opzichte van *bouten* of *schijten*, tegen kinderen gezegd, maar door de plastische voorstelling van zaken zeker in veel omstandigheden taboe. Wat zeggen twee mensen tegen elkaar als de een op de W.C. gaat waar de ander zojuist van af komt? Ileen Montijn (NRC Handelsblad, 4 juli 1991) schrijft dat wij in stille wanhoop zwijgen 'wanneer iemand dreigt een zojuist door ons met vrucht gebruikte W.C. te betreden. Sommige dingen zijn zo pijnlijk, daar excuseer je je niet voor. Het is onmogelijk erover te spreken.' [cursivering M.E.] Men gaat bij iemand thuis een W.C. binnen waar niet is doorgetrokken: hoe intiem moet de relatie zijn om een opmerking over de *prima materia* te plaatsen? De *Abtritt* is de plaats der kostbaarheden en heet dan *thesaurus thesaurorum*; wie de staart van het ezeltje omhoogdoet, ontvangt een stroom dukaten. *Faeces* is er de technische term voor. In Kuitenbrouwer (1990), een boek over de manieren van nu, staat dat bij het huidige hofmaken het eerste etentje bij *hem* plaatsvindt: zij kan dan eens rustig inspecteren hoe hij erbij zit, of er geen 'gebarsten wc-pot met een *remspoor*' haar toeschreeuwt: 'hier woont een slons waar jij je handen nog vol aan krijgt.' Conversatie over stank in huis: 'Het stinkt hier naar kattenpis.' - 'Zit niet te zeuren en gooi nieuw spul in de kattenbak.' Zo gaat het in de advertentie voor Catsand (augustus 1991) niet toe: er komt een vrolijke vrouw in beeld die dolblij de 'onaangename geuren' van haar *pet* opsnuift. Er is immers iets tegen te doen! *Nare katteluchtjes* kunnen verdwijnen, 'zelfs de poes hoeft zich niet te schamen.'

Er heersen veel taboes op taalvormen waarvan de betekenis in enige zin verbonden is met seksualiteit. De verpleegkundige neemt het zaad, het sperma, nee het *semen* in ontvangst van de mannen die zich met een zojuist gevuld potje bij de balie vervoegen. Ze doen zo gewoon mogelijk en blozen geweldig als ze antwoorden op de vraag van de verpleegkundige: 'Staat uw naam erop?' De zaadbank, zoals een gebouw aan het Galgewater te Leiden wordt genoemd, heet officieel het Medisch Centrum voor Geboortenregeling. Het Academisch Ziekenhuis van de universiteit van Amsterdam kent een produktiekamer voor spermadonoren: ik laat het aan de fantasie van de lezer over om deze ruimte talig te detaboeïseren. 'Vooral voor de genitalia komen telkens nieuwe woorden op: hier heerst een grote sociale mobiliteit in beide richtingen,' noteert Huisman in *Nette en onnette woorden*, een verzameling

opstellen in 1962 verschenen. Kort na het begin van onze jaartelling was een gangbaar Grieks eufemisme voor penis de *Noodzaak*: 'seksualiteit was gebaseerd op een aandrang die algemeen als onweerstaanbaar werd beschouwd (Brown 1990: 66). Een eigentijdse variant uit de jongerenroman *Dingen van Daan* (1991, door Wim Daniëls): 'Gelukkig werd mijn charlie na een paar minuten opnieuw stijf, en toen lukte het ons wel er een condoom overheen te krijgen. Die condooms zijn rare dingen hoor. Je moet er wat handigheid in krijgen.' Vroegere varianten: potlood, jachtgeweer, Bello, leuter, loeres, et cetera: er is vaak lastig na te gaan of er van een eufemisme sprake was of is.

Des vleses. Simone de Beauvoir schrijft in haar *Mémoires d'une jeune fille rangée* (1958: 289): 'Die bars en dancings waar ik avonden had rondgehangen, boezemden me nu alleen maar afkeer en zelfs enige angst in. Deze deugdzame weerzin betekende precies hetzelfde als mijn oude voorkomendheid: ondanks mijn rationalisme bleven de zaken des vleses taboe voor me.' Toen ik als student in een Germaanse taal een keer met *Schönfelds Historische Grammatica* (Van Loey 1964) de collegezaal binnenwandelde, pakte een oudere studente mij het boek uit handen om me te wijzen op het register van Gotische woorden. Haar nagel hield stil bij de letter q, bij een verwijzing naar *qithus*. Ik vond het op pagina 61, keek verbluft in haar lachende ogen, de les begon en sindsdien was het archaïsche *qithus* het eufemisme voor kut - ondanks de onzekere etymologie. Vaak fungeren vruchtentermen als verwijzing naar het vrouwelijk geslachtsdeel, ook in andere talen. Afhankelijk van het taboe kan dat fraai of 'plat' zijn. *Perzik* is in de Japanse literatuur zeer poëtisch, terwijl het vergelijkbare Nederlandse *pruim* veelal andere associaties heeft. 'Creme de flamous is de room of creme die de schede afscheidt tijdens het orgasme' staat in het *Lexicon van de Lesbotaal* (Kunst en Schutte 1991). Voor de maandstonden, 'ongesteld zijn', bestaan al oude varianten: de vlag hangt uit (Endt en Frerichs 1972), opoe is op bezoek. Anja Meulenbelt in *Een kleine moeite*, een boek over haar moeder: 'De keer dat je me naar de drogist stuurde voor "een doos sigaren". Tampax bedoelde je, maar daar snapte ik toen nog niets van. De drogist stuurde me terug, we verkopen hier geen sigaren, zei hij, ga maar aan je moeder vragen wat ze bedoelt, maar aan zijn spottende ogen te zien wist hij iets wat ik niet wist. Gierend van het lachen hoorde mijn moeder me aan [...]' (1985: 39).

Coïre is de Latijnse naam voor 'vrijen'. Vrijen in de moderne betekenis: in de jaren zeventig gaf *Van Dale* nog als eerste betekenis 'tot een huwelijk aanzoeken', als tweede 'minnekozen' en pas als

derde 'in versterkte opvatting als eufemisme voor coïre, copuleren: hoe vrijen de stekelvarkentjes? - héél voorzichtig!' De Franse auteur Rabelais wordt vaak genoemd als degene die 'het beest met de twee ruggen' heeft geïntroduceerd. In principe kan een groot deel van onze werkwoorden die 'beweging' of 'handeling' uitdrukken, als eufemisme fungeren. Klaarkomen is voor Yes-lezeressen (15+) een *hoogtepunt*: 'Beste Yes-redactie, [...] We hebben het samen heel fijn. Maar wanneer we samen vrijen, kan ik geen hoogtepunt bereiken. Maar dat kan ik wel wanneer ik met mezelf vrij. Ik heb nog nooit een hoogtepunt gehad met een man samen. Hoe kan dat nou?' Is er misschien sprake van weerstand tegen de primaire geuren? Met jezelf vrijen was masturberen, was zelfbevrediging, was zelfbevlekking. *Onanie* en *onaneren* zijn woorden uit het pre-Yes tijdperk - een stuk mooier als dat gepaard gaat met het te voorschijn toveren van de 'witte bruidssluier' (Gerrit Komrij).

Anton Korteweg dichtte erover (*De stormwind van zijn hand*, 19xx):

Toverlantaarn

Wanneer we, vermoeid, met z'n allen
in onze slaapzaal op de britsen lagen
- de lichten waren nog maar even uit -

dan kon het nooit lang duren of Klaas sloeg
de grijze dekens op en haalde uit
de plunjekast een flinke zaklantaarn.

Wij namen dan waar dat diezelfde zaklamp
toverlantaarn werd: op de witte muur
rees uit het kreupelhout een forse stam,

kreunend onder de stormwind van zijn hand.

Seks en geld: de uitwisseling tussen beide gaat niet meer in een hoerenkast of een bordeel; de man van nu wordt *verwend* in een *club*. Prostituée was het oude eufemisme voor hoer. Dit woord is ook weer een eufemisme voor een woord dat wij niet meer kennen: *hoer* is verwant met het Latijnse *cara* 'geliefde'. Er zijn oude uitgaven van Sartres *De eerbiedwaardige lichtekooi* (zoals de Nederlandse vertaling toen luidde) waar, net als in Het Vlaemsche Duyn, achter de p puntjes staan: *La p... respectueuse*. 'Het bordeelbedrijf anno 1991 kent geen taboes meer,' schrijft Frits Abra-

hams (NRC Handelsblad 8 juli). Misschien minder voor de handelingen van de prostituant, maar wel voor de taal erover, getuige de door Abrahams zelf genoemde eufemismen. De pooier moge zich dan laten interviewen in RUR, of in De Telegraaf openlijk over de hoeren in zijn bordeel praten, hij doet dat als *exploitant* en schetst de mogelijkheden om voor geld te neuken in termen van een vrijetijdsgebeuren, in een 'verbouwde, tropische open sexsalon, tientallen meisjes uit onze filialen de vakantie bij ons doorbrengen.'

Van sex naar dood, dat gaat sinds het einde van de jaren tachtig op afschrikwekkende wijze via AIDS (was al een afkorting, uit een andere taal bovendien), 'de beledigende ziekte', omgeven met een driedubbel taboe. Over de filosoof Foucault werd nog in juli '85 geschreven: 'Over het feit dat hij vermoedelijk overleden is aan AIDS wordt nog steeds erg geheimzinnig gedaan.' (Rob Tielman in Student) Is het taboe sindsdien minder? De angst voor besmetting is overgegaan op alle communicatie met AIDS-patiënten. In Frankrijk hingen langs de *routes nationales* in de zomer van 1991 borden waarop een kind staat afgebeeld met de tekst: 'Als ik sero-positief was, zou je dan nog met me willen spelen? Zeg alsjeblieft ja.' Vaak wordt de ziekte van AIDS-patiënten verzwegen in de necrologie. De Amsterdamse emeritusstudentenpastor Jan van Kilsdonk, die veel contact heeft met AIDS-patiënten, zei in 1988 in een toespraak: 'Als ik bij de bakker sta te wachten, kan ik eventueel hoorbaar fluisteren in het oor van een buurvrouw: ja ik had een tikkeltje keelkanker. En ik ben in het Anthonie van Leeuwenhoek-ziekenhuis met volle tevredenheid van de arts bestraald. Maar ik kan bij die bakker niet hardop fluisteren: ik heb kaposivlekjes op mijn huid. Ook al is dat duizendmaal minder besmettelijk dan griep of hepatitis b. Die kaposivlekjes verwijzen, hoe dan ook, naar iemands sexuele geschiedenis. Ja, erger nog, naar iemands homoseksuele geschiedenis. De lijst van gevallen is tot nu toe nogal eenstemmig.' De epidemieën van nu en toen brachten niet alleen dood, maar bovenal uitsluiting voor hen die besmet waren. Susan Sontag schrijft in *Aids en zijn beeldspraken*: 'Het dodelijk-zijn is op zichzelf niet voldoende om grote schrik tweeg te brengen. Dat is niet eens nodig, zoals dat het geval is met de raadselachtige melaatsheid, wellicht de meest gestigmatiseerde van alle ziekten, maar toch zelden fataal en nauwelijks besmettelijk.' (1989: 47)

Het klassieke eufemisme voor de pest luidde: de gave Gods. Net als bij dierennamen speelde hier dat de ziekte door deze benaming misleid kon worden. Tering werd tuberculose, werd 't.b.'. Gerrit

Krol: 'Als je er de goede woorden voor hebt, kan alles besproken worden, zelfs de dood. Waar de dood in stijl beschreven wordt, wordt hij in stijl overwonnen.' (de Volkskrant 10 augustus 1985.) In een doodsadvertentie wordt euthanasie als volgt omschreven: 'Op 8 mei 1991 is vrijwillig, na een langdurig lijden, maar na een kleurrijk en mooi leven, van ons heengegaan...' Men overlijdt (letterlijk: gaat over), men ontslaapt - maar men kan zich verzekeren. Niet tegen doodgaan, maar wel tegen het wegvallen van een inkomen of de kosten van de begrafenis; in een televisiespot van een verzekeringsmaatschappij wordt aangeknoopt bij een andere tijd (een paar duizend jaar voor onze jaartelling) en andere begrafenisrituelen (in Egypte) om het einde zo illusoir mogelijk te doen zijn. In Elsevier (13 juli 1991) gaat het niet 'Over lijken,' maar over 'Een tocht door de wereld van zerk en urn.' De dood is terug in het leven. 'In het buitenland,' zegt Wim Vlaanderen, beheerder van de Zwolse begraafplaats Kranenburg, 'kun je in supermarkten attributen voor begraafplaatsen kopen. Steekkaarsen en dergelijke zaken. Ook tuinshows hebben daar altijd een vast gedeelte ingeruimd voor informatie over begraven.' De reportage over een crematorium in Groningen beschrijft dat de beheerder ontspannen tussen de ovens door loopt. De radio staat aan. Aan een tafeltje zit een 'ovenist' de maat mee te tikken. Een ander crematorium houdt een open dag en men durft al te spreken over cremeren en milieuvervuiling. Het gaat om 'goede filters op de schoorstenen,' zegt iemand van de Vereniging voor Crematie. Een beleidsmedewerker van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten constateert dat etnische minderheden in toenemende mate hun dodencultuur in stand proberen te houden. 'Laatst zag ik in Utrecht glazen thee staan bij een Chinees graf. Kerkhofbeheerders vinden dat erg positief. Een begraafplaats hoort een onderdeel van de geestelijke gezondheidszorg te zijn.'

Plaatsen waar dood en vernietiging heersen kennen eufemisme op eufemisme. Het bekendst uit de Golfoorlog werd *collateral damage*, 'een militair eufemisme voor schade die wordt toegebracht aan burgerdoelen als het militair doel wordt gemist.' Het voorbeeld is uit Pam (1991), die verder *oprollen* geeft voor vernietigen, *menselijk schild* voor gijzelaars die bij een militair doel waren ondergebracht, en *inhaleringskamer*: dat laatste woord staat voor gaskamer, 'ongetwijfeld het meest lugubere eufemisme van de Golfoorlog.'

Seks kun je zelf doen, dood ook: zelfmoord heet dat. T.s. luidt de poging ertoe in de psychiatrie; de t staat voor *tentamen*, het Latijnse woord voor poging. 'Je gooit je voor de trein? Schrijf ik een

stuk over je voor het nieuwe nummer van Rails!' antwoordde een patiënte in een psychiatrisch ziekenhuis toen iemand had gezegd: 'Ik voel me zo suïcidaal vandaag.' Het ziekenhuis waar zij verpleegd werd, lag vlak bij een spoorbaan. Het woord *zelfmoord* werd er nooit gebruikt: suïcidaliteit heette het in behandeljargon, en suïcide als het niet anders kon. Er was op haar afdeling een isoleercel, separeer genaamd, of nog liever: separette, waar zich geen af luisterapparatuur maar een 'intercom' bevond.

'Ben je zenuwachtig?' Nee, beetje stressy, alleen. Neurotisch is een scheldwoord geworden. Het is een hele opluchting als de dokter een fraaie Latijnse naam weet voor een nare ziekte. Een verpleegkundige vertelde me dat het in vijf jaar van geestelijk onvolwaardig naar geestelijk gehandicapt naar verstandelijk gehandicapt was gegaan. Een mooie eufemisering, vond ze, die een verschuiving in maatschappelijke waarden tot uitdrukkingen brengt. Rombouts (1989) geeft als eufemisme voor gehandicapt 'mens met een fysieke uitdaging'. Het maatschappelijk verkeer kent talloze eufemismen die de schone schijn ophouden. Een beetje secretaresse ondersteunt het management. Personeelsadvertenties vragen om een algemeen medewerker buitendienst. In geen enkele vergadering wordt ruzie gemaakt, er is stevig gediscussieerd. Als iemand niet meer functioneert en weg moet, kan er outplacement op hem worden toegepast: na een slecht-nieuwsgesprek, waarin wordt meegedeeld dat Karels werk niet onverdienstelijk was. Is er sprake van een bindend advies? Het kan toch niet zo zijn dat... - Stelen is al lang je vergissen in het mijn en het dijn. 'Hij deed geografische speurtochten in andermans zakken, werd daardoor werkend lid van een openbaar spinhuis, verbrak de ijzeren banden die hem daaraan en aan het vaderland bonden, kwam veilig over het water en stierf in Londen - door een al te nauwe das, die vanzelf toekneep toen een koninklijke beambte hem de plank onder de voeten wegtrok' (Heinrich Heine). 'Penitenciaire Inrichtingen Overamstel' staat er in de metro ter aanduiding van de Bijlmerbajes. Mevrouw H. zit daar. Nederland is een van de weinige landen waar misdadigers alleen met initialen in de krant verschijnen. - Gerrit heeft sinds enige tijd een alcoholprobleem, vroeger keek hij te diep in het glaasje, was hij blauw, afgeschoten, zes-en-twintig. - Zie voor een uitgebreid overzicht van Nederlandse eufemismen Reinsma (verschijnt 1992).

Wie op het juiste moment treffend eufemiseert, kan een tegenstrijdigheid overbruggen van de gêne over en de wens naar het verbo-

dene. Het ontlaadt de spanning. Wie zijn 'culturele kapitaal' meent uit te stallen door afstand te nemen van het 'ordinaire' medium televisie en zich daar toch aan wil over te geven, mijdt het woord en zegt: 'Zullen we de "verrekijk" dan maar aanzetten?' Of men vraagt aan zijn collega: 'Wat was er gisteren op de "treurbuis"?' (De termen zijn, voor zover ik weet, respectievelijk door Gerard Reve en Wim Kan geïntroduceerd.) Men komt er 'toevallig' mee in contact:

'Mijn dochter zat naar die zender uit Luxemburg te staren en daar was een programma van Koos Postema die iemand te woord stond die in New York een cursus masturbatie voor vrouwen had gedaan. Dat is me ook wat zeg.'

'Ja! Ik zat vanochtend in de trein en daar vond ik De Telegraaf en toen schrok ik ook wel van al die sexlijnen. Wist jij trouwens dat Willem Alexander...'

'Jazeker! Mijn kapper heeft Privé in de leesportefeuille.'

6 Linguïstische etiquette

Sinds begin 1991 rijdt er in Amsterdam weer een conducteur mee op tram 4. Waarom? De plakaten die in de trams hangen en de folders die de reiziger, tuk op voorlichting, bij het informatiecentrum voor tram, bus en metro gratis kan krijgen, melden: 'De conducteur is terug op lijn 4 omdat het Gemeentevervoerbedrijf Amsterdam de kwaliteit van het openbaar vervoer wil verbeteren en meer service wil bieden aan de reizigers.' En wat doet zo'n conducteur? 'De conducteur (1) geeft informatie (2) verkoopt plaatsbewijzen, (3) 2, 3, 10 strippenkaarten en (4) controleert plaatsbewijzen.' In tram 4 mag men alleen maar door de achterdeur naar binnen: 'Bij de overige deuren zijn klaphekjes geplaatst om het instappen te verhinderen.'

Misschien heeft u na lezing van bovenstaande alinea de indruk dat er een bepaald woord met opzet is vermeden. Misschien ook had u al eerder de foldertekst onder ogen en heeft u een brief geschreven naar het Gemeentevervoerbedrijf Amsterdam met het verzoek om extra voorlichting, bijvoorbeeld over de passus 'om het instappen te verhinderen.' - In onze samenleving rust op het woord dat het vervoerbedrijf in zijn propagandamateriaal met zoveel succes wist te vermijden, geen absoluut taboe. Toen de eerste conducteurs op de vier verschenen, viel in alle kranten te lezen dat het zwartrijden werd aangepakt. Ook trambestuurders luchtten in interviews hun hart over reizigers zonder kaartje. Mensen die niet betalen, die het vervoerbedrijf bestellen, zijn dat misschien dieven? Nee, er is hier sprake van kleine criminaliteit.

Domeinen

Het ene woord hoort niet thuis in de sfeer van het andere woord. Net als de naam voor de jaguar bij de Oranaken alleen overdag uitgesproken wordt: andere domeinen: andere gebruiken, regels en verboden. Vermenging verstoort de ter plekke heersende orde. De Amsterdamse taalkundige en journalist Liesbeth Koenen schreef in een artikel in het maandblad O dat het woord *concentratiekamp* taboe was als uitkomst van een cryptogram; de krant

die het had geplaatst, ontving er verscheidene ingezonden brieven over. Misschien is van onze westerse cultuur wel een van de meest opvallende kenmerken het feit dat ervaringen steeds meer worden opgedeeld in aparte compartimenten en categorieën: daarover schreef C.J.M. Schuyt eens: 'Zo vinden we het vanzelfsprekend dat de sferen van rede en emotie, van geest en lichaam, van thuis en werk, kunst en zakenleven en van verschillende sociale en etnische groepen gescheiden zijn.' Hij meende dat wij niet goed meer weten hoe al deze opgedeelde ervaringen en opgedeelde werelden zich tot elkaar verhouden. 'Is de taal van het ene domein nog in die van het andere te vertalen?'

Taalgebruik vindt altijd plaats op twee assen: in een gesprek gaat het over iets, en we praten tegen iemand. De spanning tussen beide krijgt in iedere taaluiting vorm. De taalgemeenschap is, om het scherp te stellen, samengesteld uit hiërarchisch geordende groepen met verschillende belangen; er heersen (in termen van Bourdieu 1989: 92 e.v.) linguïstische heerschappijverhoudingen, waarbinnen het er niet alleen om gaat wat men te zeggen heeft, of hoe goed men kan luisteren, maar ook of men in staat is naar zich te laten luisteren. Mensen tasten tijdens het spreken de onderlinge verhouding af en stellen zich vragen als: wie is dat, tegen wie ik spreek, waar is hij of zij te plaatsen, ik zeg nu wel *u*, maar misschien is dat veel te formeel, haar tas komt van een hypermoderne lederzaak. - Een vraag als 'Hoe oud bent u?' was lang ongepast om aan een vrouw te stellen: een linguïstisch taboe. Waar we het over hebben en hoe we praten, is ingeperkt. Taalkundig kan de onderlinge betrekking tot uitdrukking komen in de woorden waar we ons van bedienen (zoals bij het verschil tussen *u* en *jij*), soms is dat niet het geval. Wij hebben in het Nederlands maar een vorm voor *jij* en we kunnen die zowel gebruiken wanneer we tegen een man spreken als tegen een vrouw. In het moderne Engels is *you* zowel 'je', 'u', en 'jullie'.

'Ik was gisteren bij de dokter en die zei me dat ik het wat rustiger aan moet doen.' Vergelijk deze zin met 'Ik was gisteren bij mijn seksuoloog en die zei me...' Voordat de laatste zin op dezelfde toon kan worden uitgesproken als de eerste, moet in onze samenleving aan veel voorwaarden (m.b.t. gesprekspartner, situatie, gesprekston, en dergelijke) zijn voldaan. Een vrouw die het beroep van seksuoloog uitoefent, vertelde me dat haar praktijk pas begon te bloeien toen zij deze niet meer aan huis voerde, maar in een gezondheidscentrum, waar ook een maatschappelijk werker, de dokter en de tandarts spreekuur hielden. Zij had een kamer ge-

kregen op een zijgang waar niemand in kon kijken vanaf de ontvangstruimte.

Scheidslijnen

Taboes in taal hebben de functie om scheidslijnen aan te geven in het maatschappelijk netwerk en zijn een middel ter oriëntatie voor het menselijk handelen en denken. Men kan zich niet in iedere situatie veroorloven alles te zeggen: dat was ook de hoofdpersoon uit *Erik of het klein insectenboek* (van Godfried Bomanslewd) al vroeg duidelijk gemaakt. Hij herinnert het zich op zijn tocht door het schilderij Wollewei, dinerend bij de wespen. Zij maken er veel werk van en Erik moet denken aan het ouderlijk huis: zijn moeder had zich eens veel moeite getroost en de hele dag in de keuken gestaan om de minister, die bij hen kwam eten, het allerbeste voor te zetten.

De wonderlijkste gerechten waren er op Eriks bordje gelegd, maar het meest verbaasd was hij geweest toen moeder zich langs hem heen gebogen en gezegd had: 'U begrijpt wel, Excellentie, het is maar een eenvoudig hapje, nietwaar?' 'Maar moeder,' had hij toen zacht, maar zeer hoorbaar gezegd, 'u hebt er den helen dag over gedaan!' Er was toen een vreselijke stilte gevallen, en hij moest een week lang vroeg naar bed. (1941/1963: 49)

Erik had niet gelogen, maar was op dat moment nog onkundig van het relationele aspect van taalgebruik. De grens tussen verhuld spreken en liegen is lang niet altijd even helder. Fronsende wenkbrauwen, het wisselen van een snelle blik met een derde, het voorwenden van verbazing, knipogen en lachen zijn uitsluitingsmechanismen die gehanteerd worden om aan te geven dat men zich niet aan de code houdt, aan de 'linguïstische etiquette' - zoals de titel luidt van een artikel dat de antropoloog Clifford Geertz in 1960 over het Javaans schreef. 'In het Javaans is het bijna onmogelijk om iets te zeggen zonder de sociale relatie aan te geven tussen de spreker en de hoorder in termen van status en vertrouwdheid.' Status hing met veel dingen samen: afkomst, welstand, opleidingsniveau, beroep, leeftijd, verwantschap en nationaliteit. Tegen een superieur zei men *Pandjenengan saking tindak pundi?* om te vragen 'Waar komt u vandaan?', tegen een mindere *Kowé seka endi?* Voor huis kende het Javaans dat Geertz beschreef, drie vormen: *omah*, *grija* en *dalem*, met stijgende sociale status van de luisteraar.

De Javaanse onderscheidingen zijn om een aantal redenen niet te vergelijken met die bij ons (de verhoudingen zijn er strikter, over status valt minder te onderhandelen), maar ook wij moeten telkens keuzen maken tussen verschillende taalvormen en spreekstijlen. Wilt u iets drinken, wil je wat drinken, wordt er wat gedronken? Iemand die zich heeft voorgesteld met de zin 'Ik ben Gert-Jan,' geeft daarmee aan getutoyeerd te willen worden, maar welke keuze maakt een man van 37 jaar als een naar het zich laat aanzien ongeveer even oude vrouw zich met haar voor- en achternaam voorstelt en u zegt (hij vraagt zich af: dat verstond ik toch goed?), nadat er door de man al een keer getutoyeerd is? Doorgaan met je zou op een correctie kunnen lijken (kan ik me dat permitteren?, wat doet zij voor werk? wie kent ze allemaal?), meegaan met u zou 'gezichtsverlies' kunnen opleveren. En wat de woorden voor *huis* bij de Javanen betreft: bewonen wij een huis of een vrijstaand huis? Houden we er een flat of een appartement op na? Of huizen wij in een woning? Wij hebben in Parijs nog een aardig optrekje. 'Ik ga weer eens naar huis, mam.' 'Naar je kamer in Utrecht?' 'Ja moeder.'

Vaak hebben mensen niet in de gaten dat ze een getaboeïseerde vorm gebruiken. Angelies Pauw van Wioldrecht heeft in *Het dialect van de adel* (1985) lijstjes opgesteld van woorden die voor mensen 'die je kan opzoeken [in het rooie boekje, *Nederland's Adelsboek*]' absoluut niet konden en die scheidslijnen aangaven voor 'het' wel zijn of 'het' niet zijn: *gebakje* nee, *taartje* ja, *kostuum* nee, *pak* ja, *bonbons* nee, *chocolaatjes* ja, *auto rijden* nee, *chaufferen* ja, *oma* nee, *grootmoeder* ja, *transpireren* nee, *zweten* ja, *pilsje* nee, *biertje* ja, *overgeven* nee, *spugen* ja.

Troonrede

De ambtenaren die het voorlichtingsmateriaal vervaardigen van het Gemeentevervoerbedrijf Amsterdam, kunnen niet alleen in de privé-sfeer, maar ook op hun werk ongetwijfeld het woord *zwartrijden* gebruiken. Naar 'buiten' toe houden zij zich aan het imago van het bedrijf: een instelling die service verleent. En hoe meer voorlichting, hoe minder criminaliteit. Zwartrijders zouden een smet op de propere folder zijn. Ook andere instituties in onze cultuur brengen talig scheidslijnen aan in wat wel en niet sociaal aanvaardbaar is; we accepteren ze min of meer vanzelfsprekend. Tijdens de troonrede steekt niemand zijn vinger op om een vraag aan de koningin te stellen. Vierhonderd ambtenaren ontslaan? Nee, 'Ministerie op maat.' Zo drukt linguïstische etiquette de taboeïse-

ring in een samenleving uit. Wie zich in verschillende kringen beweegt - in onze samenleving gebruikelijk - heeft de mogelijkheid zijn repertoire 'gepast gedrag' te vergroten.

Zoals vermeld, kan de verspreiding van een eufemisme binnen verschillende groepen ertoe leiden dat de groep die het introduceerde, een nieuw zoekt. In het verleden is het woord dol- of gekkenhuis vervangen door (psychiatrische) inrichting, vervolgens door de plaatsaanduiding (Santpoort, Wolfheze, Vogelenzang), of door zinnen als: 'Ze moet wat bijkomen in de duinen. Achter Haarlem. In een herstellingsoord.' De uitdrukking 'Hij is naar het Anthonie van Leeuwenhoek' vormt nauwelijks meer een eufemisme voor kanker en is vervangen door een zin met het werkwoord *bestralen*. Het feit dat er telkens nieuwe woorden nodig zijn om (zich) te onderscheiden, dat het taboe altijd nieuwe taaltekens en uitdrukkingsvormen treft, vormt een van de oorzaken voor semantische verandering.

De mogelijkheid tot 'onderscheiden' speelt een cruciale rol bij de betekenis die aan taalvormen gegeven worden, ook op het 'laagste' niveau. *Mysterie* en *hysterie* verschillen maar in één klank en krijgen zin door de tegenstelling van de twee klanken. Het verschil kan nog kleiner zijn: bij *pagina* en *vagina*, waar de *p* en de *v* beide met de lippen worden uitgesproken. Bij *boot* en *poot* is het verschil miniem: de eerste klanken zijn in beide gevallen labiale 'ploffers'; ze verschillen alleen doordat de *b* stemhebbend is en de *p* stemloos. Door die oppositie kunnen sprekers van het Nederlands met deze woorden naar heel verschillende zaken verwijzen. Dat ook bij het luisteren taboeïsering een rol kan spelen, blijkt uit het verhaal van een organisatiedeskundige die in een bedrijfsrestaurant 'niet wist waar hij kijken moest,' toen hij zijn opdrachtgever tegen een derde meende te horen zeggen: 'Ik heb zo'n pijn aan mijn *pink*.' Hij had *pik* verstaan en kon in de gegeven situatie noch uitleggen wat hij had gehoord, noch waarom hij opeens zo strak naar zijn bord omlaagkeek.

Taalfatsoen

Rond 1970 zijn taalkundigen op grote schaal gebruik gaan maken van opnameapparatuur om onderzoek te doen naar 'hoe taalgebruik in feite verloopt', en daarmee naar linguïstische etiquette: naar de normen en regels waar mensen zich, vaak zonder zich dat bewust te zijn, aan houden. Zo kwam men er bijvoorbeeld achter dat er heel precieze patronen zijn voor de beëindiging van een tele-

foongesprek en welke stappen men beurtelings daarbij neemt: men kan er niet ongestraft een overslaan. Vastgesteld kon worden dat sommige mensen meer en langduriger interrumpen dan andere; daarover werden hypothesen opgesteld. In klaslokalen begon men opnamen te maken om 'schoolse interactie' te beschrijven en onderzoek te doen naar communicatiepatronen in de klas. Hoe spreken leraren leerlingen aan? Welke vragen gelden als ongepast, welke antwoorden worden uitgesloten, maken leraren onderscheid tussen verschillende typen leerlingen?

Dergelijk onderzoek heeft veelal de pretentie beschrijvend van aard te zijn, waarmee het zich onderscheidt van dat van vroegere generaties taalkundigen, die gewoon waren criteria te zoeken voor wat wel en niet kon in taal, wat gedistingeerd of (algemeen) beschaafd was en wat niet. Kloeke (1951: 30): 'De potentie om volop beschaafd te (leren) spreken kan slechts bij 3 procent van de Nederlandse bevolking tot volle ontwikkeling komen. [...] Zeker, we behoren tot de beschaafde naties en in die zin zal iedere Nederlander die zichzelf respecteert, aanspraak mogen maken op de naam "beschaafd". Maar op taalkundig gebied is de hantering van het begrip "beschaafd" eigenlijk alleen typisch en relevant voor de intelligentsia. Buiten die enge kring kan ons volk dunkt me beter overweg met het begrip "fatsoenlijk". [...] Anderzijds hebben we nu al zo herhaaldelijk bezwaren tegen de term "beschaafd" aangevoerd, dat de mogelijkheid eindelijk dient te worden overwogen of deze term misschien ook door een betere kan worden vervangen. Uit de scala van epitheta, die ons ter beschikking staan (fatsoenlijk, gaaf, keurig, onberispelijk, sierlijk, klassiek, model, standaard, correct, gedisciplineerd, gecultiveerd, verzorgd) verkies ik ten slotte de term "verzorgd".' Van Haeringen (1948: 30): 'De term Algemeen Beschaafd [...] heeft iets eigendunkelijks, iets van dezelfde tint als "ontwikkeld" tegenover "onontwikkeld". Het is wat onbehaaglijk van zichzelf te zeggen: "Ik ben een beschaafd man" of: "Ik behoor tot de ontwikkelde mensen". Zo gaat het iemand ook niet gemakkelijk af, rustigweg te zeggen: "Ik spreek Algemeen Beschaafd". Misschien mogen we dan ook in de afkorting "A.B.", waarvan ik nu geen bewonderaar ben, wel iets als een eufemisme zien: men wil het onprettige woord niet voluit noemen, en kort het af, zoals men "tuberculose" verbloemt tot "t.b.".'

Het zou veertig jaar na deze uitspraken te gemakkelijk zijn om ze alleen maar te kenschetsen als 'vooringenomen'. Het uitgangspunt van beide taalkundigen was anders dan wat vaak als het huidige geldt: zij zochten naar eenheid in regelgeving in een samenleving die zij zich niet 'in aparte compartimenten en categorieën' dachten.

Tegenwoordig richt taalkritiek zich op het effect dat men bij groep a of b wil bereiken. Een hedendaagse vraagbaak voor duidelijk taalgebruik, de *Schrijfwijzer* van Jan Renkema: '[...] taalvragen [kunnen] vaak niet beantwoord [...] worden met "goed" of "fout". Onze taal kent talrijke variaties waarmee een schrijver kleur kan geven aan een tekst.' (1989: 13) Renkema geeft als richtlijn: 'Wanneer u helder wilt schrijven, moet u precies zeggen wat u bedoelt.' Niet: de ontspanning op de arbeidsmarkt zal zich voortzetten, maar: de werkloosheid zal toenemen. Dat helderheid en duidelijkheid op gespannen voet staan met de sociale conventie blijkt op dezelfde pagina: 'Toch is het gebruik van eufemismen niet altijd afkeurenswaardig. Soms is een directe formulering niet gepast. [...] In politiek taalgebruik is het eufemisme een noodzakelijke schering, maar soms een al te opvallende inslag.' (1989: 87)

Het maandblad *Onze Taal* ontvangt nog altijd veel brieven van lezers die willen weten 'Hoe hoort het eigenlijk in taal?' Vragen van het type 'Is het nu "de bloemen staan *in* de vaas of op de vaas"? Mijn vrouw zegt altijd op de vaas, maar ik meen toch dat de stengels in het water staan.' Het periodiek wordt uitgegeven door het Genootschap *Onze Taal*, opgericht in 1931. Een van de doelstellingen was toen om een halt toe te roepen aan het gebruik van germanismen in 'onze' taal. Hedendaagse puristen verzetten zich graag tegen het 'oprukkende Engels'. Renkema (1989: 138): '[...] met een leenwoord uit het Grieks: sommige puristen lijden aan xenofobie, een overdreven angst voor alles wat vreemd is.' - De term 'purisme' (men hoort ook spreken over taalvervuiling en vreemde smetten) wortelt in het reinheidsvertoog, zoals geschetst in hoofdstuk drie. Het Hebreeuwse *kosjer* wordt ook gebruikt voor wat geschreven staat op de rollen van de Torah.

Geletterdheid

Linguïstische etiquette heeft behalve op woorden en uitdrukkingen ook betrekking op de weg waarlangs gecommuniceerd wordt. 'Het lijkt me beter dat u dat schriftelijk meedeelt.' Wie zou durven antwoorden: 'Ik kan niet schrijven, meneer'? - '"Ze kan niet lezen! Moet je je voorstellen: ze kan niet lezen!" riepen de dames De Rhedon, De Rieux en De Kerber als uit één mond tegen Sainte Anne op het moment dat mademoiselle D'Estival uit het oog verdween [...]. "Ze kan niet lezen," zeiden zij nadat [ze] uit het gezicht verdwenen was, en het eerste wat Sainte Anne, toen zij op het kasteel terug waren, tegen zijn moeder hoorde zeggen, was "Ze kan niet lezen." "En wat doet dat ertoe?" vroeg Sainte Anne

een beetje kribbig. Iedereen begon te protesteren.' (Uit: Belle van Zuylen, *Sainte Anne*, 1799.)

Op niet kunnen lezen en schrijven ligt in onze samenleving een taboe. 'Ach alweer mijn bril vergeten,' zegt een man die zijn ogen toeknijpt op een affiche van een alfabetiseringscampagne in Leiden. Men verzoekt mensen die deze tekst niet kunnen lezen, door te verwijzen. Analfabeten doen een mitella om; ze ervaren het als een schande om naar een 'lees- en schrijfgroep' te gaan (zie Van Dijk 1987), ook al wordt daar het woord 'analfabetisme' zorgvuldig vermeden. Niet in iedere samenleving overigens hebben lezen en schrijven dezelfde status: voor zijn dissertatie nam Ido Abram de joodse geleerde S. Safrai een interview af. Deze zei: 'Iemand die wel kan lezen, maar niet kan schrijven een halve analfabeet te noemen, is onzinnig. Schrijven is niet belangrijk. Met cultuur heeft het niets te maken. Schrijven is een technische kwestie. Onlangs sprak ik nog een zeer erudiete Jemeniet. Hij was beledigd toen ik hem vroeg of hij even zijn naam wilde opschrijven. (Het ging om het tekenen van een rekening) "Ik ben toch geen koopman," zei hij, "ik ben een geleerde." In Jemen moet een koopman kunnen schrijven, een geleerde niet. Vaak leerde men niet schrijven omdat men dat zonde van zijn tijd vond. In die tijd kon je toch beter studeren? Ik zelf leerde pas schrijven toen ik tien jaar oud was. Niemand vond dat erg want ik studeerde.' (1986: 7)

7 Mannen- en vrouwenmond

In verscheidene talen zijn sommige woorden taboe voor mannen en andere voor vrouwen. 'Er zijn stammen waarin wordt aangenomen dat mannen en vrouwen totaal verschillende talen spreken, of in ieder geval verschillende dialecten,' schrijft Otto Jespersen in *Language* - volgens een gewoonte van zijn tijd (1922) in een apart hoofdstuk over 'de vrouw'. Het exemplaar dat ik in een bibliotheek inzag, vermeldt in potlood onder Chapter XIII 'The woman' de waarschuwing van een eerdere lezer: '(as written by a MAN, who does not distinguish between *biological* and *cultural* behavior) very biased!'

De mythe van de verschillende talen zou zijn oorsprong vinden in een beschrijving van de geschiedenis op de Antillen van de 17-eeuwse Dominicaanse missionaris Breton, die een Caribisch-Frans woordenboek samenstelde. Een tijdgenoot van hem, César de Rochefort, die in het midden van de 17e eeuw lange tijd op de Cariben vertoefde, schreef (zijn boek verscheen in 1665 in Rotterdam) dat vrouwen woorden en zinnen gebruiken die mannen nooit bezigen; omgekeerd hebben de laatsten uitdrukkingen die vrouwen wel kennen, maar nooit gebruiken. De reden die 'de wilde inboorlingen' opgaven, was dat toen de Cariben de eilanden kwamen bezetten, deze werden bewoond door een stam die zij volledig uitmoordden - met uitzondering van de vrouwen, die zij huwden teneinde het land te bevolken. De vrouwen zouden hun eigen taal bewaard hebben en deze aan haar dochters geleerd hebben. De verklaring is waarschijnlijk dubieus: een soortgelijk verhaal wordt in allerlei culturen in veel varianten aangetroffen: men vergelijke de roof door de Benjaminieten in het bijbelboek Richteren en de Sabijnse maagdenroof bij de oude Romeinen. Al in het begin van de 20e eeuw hechtte men er weinig waarde meer aan; vermoedelijk heeft het taalverschil meer van doen met de gescheiden werkterreinen van mannen en vrouwen.

Om welke taboes gaat het? In de lijsten van Rochefort staan volgens Jespersen meestal woorden voor verschillende graden van verwantschap: 'mijn vader' is in de spreekstijl van de vrouwen

kóuchili, in die van de mannen *youmáan*, maar als hij wordt aangesproken zeggen beiden *baba*. Ook voor 'grootmoeder, oom van moeders kant, zoon, zwager, neef' en dergelijke bestaan alternatieve vormen. Annette van der Post (1978: 19) merkt hierover op: 'Eigenlijk is dit verschijnsel zo vreemd nog niet, want de relatie tussen dochter en vader is een heel andere dan die tussen zoon en vader.' Zij citeert verder recent onderzoek waarin vraagtekens gezet worden bij de beschrijving. Wat Breton de vrouwentaal noemde, zou eigenlijk de algemene taal voor vrouwen en mannen zijn. Mannen zouden daarnaast over een eigen taal beschikken, ontwikkeld in handelscontacten.

In andere literatuur (Macculloch 1921: 585) wordt geschreven dat er verscheidene culturen zijn waarin mannen en vrouwen elkaar niet bij de eigen naam noemen. Er is het voorbeeld van Zoeloevrouwen die hun man 'de vader van x' noemen, en van Hindoevrouwen die zeggen 'de man van het huis' of 'meester'. Bij andere volkeren mag een man de naam van zijn schoonmoeder niet uitspreken; soms is het contact tussen beiden überhaupt taboe. Bloomfield (1933: 508) schreef dat de mannelijke Cree Indiaan de naam van zijn zusters en die van sommige andere vrouwelijke verwanten niet uitspreekt; als verklaring voor de vermijding zegt hij 'dat hij haar te zeer respecteert.' De alternatieve taalvormen bestaan soms uit subtiele verschillen, maar ook uit woorden met totaal verschillende wortels. Vaak is men wederzijds op de hoogte van het alternatief; men gebruikt het alleen niet. Ook daarom is het weinig zinvol van verschillende 'talen' te spreken.

Netter praten

Esse-tee, zo blijkt uit het *Bargoens Woordenboek*, is in het Nederlands een benaming voor 'stront'. Endt en Frerichs (1972) geven als toelichting: 'Deze eufemistische aanduiding door middel van de beginletters vooral in vrouwenmond. Voorbeeld: je hebt geloof ik in de esse-tee getrapt.' Algemeen wordt aangenomen dat vrouwen woorden als *stront* minder vaak gebruiken dan mannen; dat geldt ook voor vloeken, in bepaalde situaties voor vrouwen taboe - zoals *schattig*, *snoezig* en *beeldig* dat zouden zijn voor mannen. Ze rapporteren in het algemeen een hogere waardering voor de standaardtaal, en praten 'netter'. De taalkundige Dédé Brouwer heeft een en ander voor haar dissertatie onder de loep genomen. Ze vroeg 48 vrouwen en 48 mannen tussen de 25 en 35 jaar onder andere of ze menen *expletives* (met dit woord kunnen krachttermen worden aangeduid) te gebruiken. Zij maakte daarbij onder-

scheid tussen vijf verschillende situaties: alleen, tegen hun partner, tegen een kind, tegen vrienden en in een formele situatie. Het ging om (mijn) *hemel, jasses/jesses, verdomme, jesus, godverdomme, kut, klote, trut, lul*, en *klootzak*. Uit de antwoorden kwam naar voren dat *jasses/jesses* meer een vrouwenwoord is (behalve in formele situaties), bij *trut* rapporteren mannen en vrouwen ongeveer gelijk, bij *godverdomme, kut, lul* en *klote* ligt de score die mannen opgeven, aanzienlijk hoger (Brouwer 1989: 84).

De vragen zeggen uiteraard niet zo veel over hoe mensen feitelijk spreken: ze geven informatie over hoe mensen denken dat ze spreken. Dit is een algemeen probleem bij dergelijk onderzoek. Wie zich bezighoudt met 'platte' en 'nette' klanken (*kijken* tegenover *kèken/kaiken* bijvoorbeeld) kan nog wel een vergelijking trekken tussen het feitelijk taalgedrag van mensen en hoe zij daarover rapporteren. Maar om uitspraken te kunnen doen over het aantal malen dat mensen daadwerkelijk krachttermen gebruiken, zou men over gigantische hoeveelheden taalmateriaal moeten beschikken in de meest uiteenlopende situaties. Anders geven opmerkingen over taalgebruik niet meer aan dan wat een onderzoeker toevallig zelf heeft geobserveerd; om die reden moet ook het materiaal uit de antropologie met grote omzichtigheid worden geïnterpreteerd. Met betrekking tot krachttermen heeft Brouwer erop gewezen dat gebruiksverschillen niet alleen naar voren komen in het verschil tussen man en vrouw, maar ook in de tegenstelling formeel-informeel/privé en die tussen verschillende sociale klassen.

Spreekstijl

Taalgebruik waarin wordt onderzocht wat mannen en wat vrouwen vermijden, wordt de laatste jaren steeds vaker geanalyseerd in de context waarin gesproken wordt. Het vormt een onderdeel van onderzoek naar de interruptiestijl, overlappingen, intonatie, *mm's, oh's*, naar de tijd die verschillende gespreksonderwerpen in beslag nemen, de wijze waarop een gesprek wordt afgekapt, et cetera. Men tracht daarbij tot een interpretatie te komen waarin depreciërende oordelen over het taalgebruik van vrouwen (van oudsher gebruikelijk) worden omgesmeed tot een neutraler kwalificatie van spreekstijlen. Brouwer (1991: 17) zet een aantal van die vooroordelen (waar het gaat om het verschil tussen zakenmannen en zakenvrouwen) op een rijtje. Het betreft aanduidingen als: hij is goed in details - zij is pietepeuterig; hij verliest zijn geduld omdat zijn baan hem na aan het hart gaat - zij snauwt omdat ze humeurig is; hij is standvastig - zij keihard; hij maakt van zijn hart

geen moordkuil - zij heeft een grote bek. Vrouwen babbelen, mannen discussiëren. Het uitvoerigst komen de verschillen tussen seksegebonden taalgebruik aan de orde in Tannen (1991). *Je begrijpt me gewoon niet* luidt de Nederlandse titel van haar boek, waarin zij uitlegt hoe mannen en vrouwen in een westerse samenleving met elkaar praten. Haar betoog steunt op het uitgangspunt dat dezelfde zin *a* voor spreker *p* kan gelden als *y*, en voor spreker *q* als *z* - afhankelijk van context en situatie. Mannen zeggen 'Nee, dat wil ik niet,' ze denken gewoon hun mening te geven, vrouwen interpreteren dat als een verbod. Vrouwen bespreken in openheid hun kansen op carrière met hun baas, mannen ontwijken zo'n gesprek liever omdat ze zich dan inferieur voelen. Tannen is van oordeel dat het taalgebruik van vrouwen in de Verenigde Staten gericht is op verbondenheid en dat van mannen op status: daarin zou naar haar mening de voornaamste oorzaak van de verschillen liggen. Al is het niet zinvol om van verschillende talen te spreken, misschien is de term *genderlect* (als variant van dialect) in dit opzicht wel te verdedigen. Mannen en vrouwen verschillen in wat voor hen absoluut niet kan in taal: een man maakt een afspraak met een kennis zonder zijn vrouw te raadplegen; zou hij dat wel doen, dan riskeert hij gezichtsverlies. Een vrouw durft publiekelijk niet goed naar voren te brengen wat ze heeft gepresteerd; zou ze dat doen, dan riskeert ze verwijten van haar seksegenoten.

Dergelijke interpretaties van taalgedrag worden aangeleerd in de socialisatie. De meisjes van het 'Gregor-lyceum' die de antropologe Mieke de Waal (1989) onderzocht, leggen een taboe op het openlijk tonen van ambitie of trots. Dat wil zeggen: het verbaal tonen ervan is 'uit den boze; meisjes worden dan door de anderen voor "kapsoneslijer" of "uitsloofster" uitgemaakt. Door cultivering van de uiterlijke verschijning kunnen zij 'op non-verbale wijze stelling nemen in kwesties waarover je je niet ongegeneerd kunt uitspreken' (p. 229). Misschien is het zo dat de traditionele aanname dat meisjes minder produktief schelden dan jongens, steeds minder opgaat. René Gussenhoven (die onderzoek deed naar het genre 'vieze liedjes') verzamelde materiaal na 1980 en constateerde dat ook meisjes bij de produktie een actieve rol spelen. Een minirijmpje: 'Hap lul, weg lul.' De meisjes die materiaal verschaften, zongen hem voor: 'Er was eens meisje in Londen / die had een kapotje gevonden / ze zei tegen een knul / kom op met je lul / want weggooien vind ik zonde.'

Er is geen taal bekend waarin niet op de een of andere manier het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk gestalte krijgt. In het Nederlands kennen we de verwijzing door het persoonlijk voornaamwoord: in de derde persoon enkelvoud *hij* en *zij* en het Frans kent *il* en *elle*. In het Nederlands kunnen zowel mannen als vrouwen zeggen: ik ben verliefd. In het Frans zegt een vrouw *je suis amoureuse* en een man *je suis amoureux*. Er zijn ook talen die het verschil in de werkwoordsvorm tot uitdrukking brengen. Het Hebreeuws kent voor de tweede persoon enkelvoud van het werkwoord twee vormen. 'Gij zult niet doodslaan,' staat er in de Statenvertaling (Exodus 20: 13) als vertaling voor *lo tirsah*: maar de werkwoordsvorm geeft aan dat alleen een man zich aangesproken hoeft te voelen.

Wie Iris van der Lubbe is? 'Zij is de vriendin van Jaap Toorman, maar misschien mag ik dat niet zo zeggen. Ik wil haar niet meteen aan een man ophangen.' Als iemand zegt: 'Zij doet de was, ik doe de boodschappen,' moet *zij* wel bekend of geïntroduceerd zijn, anders kan zo'n omschrijving als denigrerend opgevat worden. Van der Post (1978: 36), uit 'populair-psychologische lektuur' citerend: 'Er zijn voldoende voorbeelden van dat personen die een gekompliceerde emotionele relatie hebben vermijden elkaars namen te noemen. Een ervan: een echtpaar waarvan de vrouw nooit haar man bij zijn naam noemt en in zijn aanwezigheid over *hij* praat.'

Hoe wordt er over mannen en vrouwen gesproken als dat in andere termen dan *hij* en *zij* gebeurt, hoe werden en worden ze getypeerd? In een artikel over 'The semantic derogation of woman' liet Muriel Schulz (1975) aan de hand van historisch materiaal zien dat er veel aanduidingen voor vrouwen zijn waaruit afkeuring spreekt. 'A *harlot* was originally "a fellow of either sex", referring more to men than to women in Middle English and characterizing them as "riffraff". It degenerated [...].' (p. 69). Na de zestiende eeuw werd het woord speciaal voor vrouwen gebruikt: aanvankelijk betekende het 'a disreputable woman' en later meer in het bijzonder 'prostituée'. Voor dat laatste woord zijn in het Engels meer dan vijfhonderd equivalenten, terwijl er slechts enige tientallen zijn voor hoerenloper. Vrouwen zijn vlees, schrijft Brouwer; *zij is gewild vlees* geeft het woordenboek, tegenover *in gezelschap is hij zeer gewild*, 'wat niets van doen heeft met zijn kwaliteiten in een groepsseks situatie.' (1991: 34) Met 'dat is een leuk mens' bedoelen wij meestal een vrouw, maar die uitdrukking is waarschijnlijk een uitzondering; meestal is de man de maat. De recensent van het Pa-

rool kon in 1967 in een recensie van Edward Albees toneelstuk *The ballad of the sad café* (30 januari) de rol van Shireen Stroker nog omschrijven als die van 'het rauwe vrouwmens Amelia Evans'. In Elsevier (4 mei 1968) is sprake van 'het meisje' Phil Bloom. Dergelijke aanduidingen zou een eindredacteur tegenwoordig niet laten passeren.

Tussen 1840-1849 liep slechts een op de 10000 huwelijken uit op een echtscheiding. De jaren daarna is dat niet zo gebleven; vooral de laatste drie decennia is er door de stormachtige ontwikkelingen in de omgang der seksen veel ingrijpend veranderd. Amy Groskamp-ten Have geeft de lezers van haar *Hoe hoort het eigenlijk* (1983) de overweging mee om per advertentie van een echtscheiding kennis te geven. 'Een dergelijke advertentie draagt bij tot de duidelijkheid en de openheid die tot de verworvenheden van onze tijd behoren. De tekst zou kunnen luiden: *Gescheiden: Mr. H.F. Burghout, gevolgd door zijn adres en Maaïke J.H. Gezelle Meerburg, gevolgd door haar adres.*' Afgaande op de rubriek familieberichten in de kranten meen ik dat Groskamp-ten Haves advies door mr. H.F en Maaïke J.H. niet dikwijls is opgevolgd, misschien wel omdat het een niveau van overeenstemming vereist, waarvan ex-echtelieden niet altijd blijf geven: *mariage* en *divorçage* (zoals de analogievorm van Franse schoolkinderen luidt) verschillen nogal.

Er is ruzie, om het minder eufemistisch te stellen. Man, 53, drie kinderen: 'Scheiden? Voor mij is het geen probleem. Voor *mijn partner* is het een probleem. Daarom duurt het allemaal zo lang.' Met de woordgroep *mijn partner* worden homo's niet uitgesloten; *mijn vrouw*, dat kan niet meer, en *mijn ex*, zover is het nog niet voor de man met de kuikentjeskoorts. 'Mijn vrouw' ontlokte trouwens al een tijdje een meewarige glimlach bij een collega, die net van 'mijn vriendin' was overgestapt op 'mijn verloofde' - in eigentijds Nederlands soms in zwang om te verwijzen naar een dame van enerzijds/anderzijds, met alle begrip voor bindingsangst. Suggereert *mijn ex-man* na een tijdje nog te veel intimiteit? Een vrouw van 41, twee kinderen, krijgt de aanduiding niet meer over haar lippen. Zelfs zijn naam Roelof is onuitspreekbaar geworden: als het haar niet lukt hem buiten het vertoog te houden heet hij 'de vader van mijn kinderen'.

8 Het schenden van de code

In december 1988 verscheen er een boek van P.C. Kuiper, een psychiater die in de war was geraakt. Hij deed daarin verslag van zijn instorting en het daarop volgende proces van herstel. Zijn verhaal was uitzonderlijk: het komt wel voor dat journalisten enige tijd meelopen op een afdeling van een psychiatrisch ziekenhuis en daar een schokkende reportage over schrijven, maar zij die er zelf een behandeling hebben ondergaan zijn, eenmaal genezen, niet scheutig met het doen van mededelingen daarover, zeker niet publiekelijk. Nu kon Kuiper het zich permitteren dat wel te doen: hij had een lange staat van dienst, hij kende 'de andere kant' van een behandeling goed, hij was een bekend psychiater.

'Voor zijn moed om alles publiekelijk op schrift te stellen ben ik, en naar ik hoop velen met mij, Kuiper zeer erkentelijk,' schreef W.A. Nolen, de man die hem had behandeld, in het voorwoord. Het boek schoot op de bestsellerlijsten snel naar de eerste plaats en bleef daar gedurende een jaar staan; het verscheen in Duitsland onder de titel *Seelenfinsternis*. Iemand die zelf opgenomen was geweest in een psychiatrische inrichting, vertelde me dat het voor hem een opluchting was te lezen dat de grens tussen gek en normaal niet zo absoluut leek als wel eens werd voorgesteld. Een bedienaar des Woords repliceerde op de ergernis over de niet te bedaren ovatie die Kuiper zichzelf aan het eind van het eerste hoofdstuk geeft, met: 'Hij spreekt over niemand kwaad.' - Tussen de regels door is vrijwel op iedere pagina te lezen dat Kuiper in wezen een angstig mens is; nadrukkelijk zocht hij beschutting bij Schiller, Shakespeare en de Hohe Messe.

Een collega van Kuiper, de psychiater die in hoofdstuk drie ter sprake kwam, vertelde dat een schrandere patiënte hem het boek indertijd onmiddellijk cadeau gaf. Toen de zitting met haar een aanvang nam, bemerkte hij dat zij zich daarmee het recht had willen verwerven een andere toon tegen hem aan te slaan dan voorheen. 'Denk je, nu ik dit boek van je heb gekregen, dat ik ook spoedig gek zal worden?', had hij gevraagd. In de pers was het boek aanleiding tot commotie; men wist er niet meteen raad mee. In NRC Handelsblad van 9 januari 1989 bracht Max Pam het als

volgt onder woorden: 'Hoe zou je *Ver heen* van P.C. Kuiper moeten bespreken? Als een boek van een gek, als een ziektegeschiedenis opgetekend door een professor in de psychiatrie, of als een sleutelroman met literaire pretenties?'

Kuipers grensoverschrijding werd hem niet door iedereen in dank afgenomen: hij was verwaand, liep met zijn gekte te koop, *Ver heen* was oppervlakkig (waarom stond er niets over mogelijk homoseksuele contacten in?), en leverde een hele berg 'secondary talk' op, waarin de onaangename ervaringen die Kuiper te boek had gesteld, al snel op de achtergrond raakten. Hij had een taboe doorbroken: was het toen hij opgenomen werd pikant anderen van dit nieuwtje op de hoogte te brengen, nu hij weer onder de mensen was en met zijn geschrift nog bekender werd dan hij al was, leek hij wel god en duivel tegelijk te zijn geworden. Hij combineerde domeinen die in onze samenleving als gescheiden worden ervaren. Men kan niet tegelijk tot de wereld van de gevestigden en de uitgestotenen behoren: dat wist grenzen uit, zaait verwarring en brengt, in de terminologie van Mary Douglas, de bestaande orde in gevaar. Een boek als *Keefman* van Jan Arends, hoewel indringender misschien, heeft nooit zo'n verontwaardiging teweeggebracht - maar Arends bleef een outsider die zelfmoord pleegde. Kuiper hield met zijn boek een spiegel voor aan wie de grensoverschrijding en de aandacht van de massa begeert en tegelijk de angst voor chaos en uitstoting kent. De tijd dat het verdrijven van krankzinnigen tot een rituele vorm van verbanning behoorde, ligt niet zo heel ver achter ons. In de 15e eeuw nog kwam het voor dat 'bepaalde krankzinnigen in het openbaar werden gegeseld en dat ze daarna, als betrof het een soort spel, werden achtervolgd bij een geënceneerde jacht, en vervolgens met roeden de stad uitgeslagen.' (Foucault 1975: 20)

De ene sfeer is gescheiden van de andere en kent andere regels en voorschriften. Het zou de wereld op zijn kop zetten als daaraan getornd werd. 'Le charme discret de la bourgeoisie,' een film van Buñuel, speelt met het dooreenhalen daarvan. Eten is daar met allerlei taboes omgeven: men doet het in een klein hokje met een haakje erop, terwijl de bezigheden die wij op de W.C. verrichten, gemeenschappelijk rond de tafel plaatsvinden. Met veel égards reikt men elkaar een W.C.-papiertje aan.

Overspel

Hoevaak moet een taboe geschonden of doorbroken zijn om geen taboe meer te zijn? Zou er in Nederland nog een taboe rusten op

vrijen met een getrouwde man of vrouw? HP/De Tijd (12 juli 1991): 'Vreemdgegaan wordt er. De resultaten van onderzoeken naar ontrouw variëren van enkele tot tientallen procenten.' Overspel is, naar Nabokov, 'een uiterst conventionele manier om boven het conventionele uit te stijgen.' Niettemin blijft het in woord en daad een aangelegenheid voor de privé-sfeer: een van de meest opmerkelijke zaken van *Mijn beter ik* (1991), postuum gepubliceerd door de schrijfster Renate Rubinstein, was de vanzelfsprekendheid waarmee zij en haar minnaar Simon Carmiggelt hun liefde geheimhielden. Met hun contacten doorbraken zij het oude taboe, maar in het vrijelijk spreken daarover was daar geen sprake van, ook niet bij de schrijfster die de belangrijke momenten van haar persoonlijk leven zo publiek had durven maken.

Jaap Goedegebuure van de Katholieke Universiteit Brabant gebruikte in een uitzending voor de KRO-televisie letterlijk de woorden, ontleend aan het discours van onreinheid en hygiëne: 'Smoezelig, niet van de frisse.' Hij doelde op de volgende passage in Rubinsteins boek: '[...] dat zijn [= Carmiggelts] vrouw wakker werd en zei: "Ik dacht even dat ik ging." Hij vertelde dat heel ontroerd. Ik zei: "Maar dat was dus helaas niet zo."' Daarachter had Rubinstein geschreven: 'En Simon zei: "Nee, dat was helaas niet zo."' Geruisloos bracht uitgeverij Meulenhoff het op de markt, werd in het programma gemeld. Niets wat zou kunnen rieken naar de Story en de Privé. Wat had men gedacht? Een forse advertentie in Het Parool: 'De koning van het cursiefje had jarenlang geheime verhouding met de schrijfster van *Willem Alexander*?' Net als bij Kuiper is het behoren tot twee verschillende werelden - en het publieke daarvan - aanleiding tot de aanstoot. Bij Rubinstein was daar nog: vrijen op seniorenleeftijd, vrijen met een gehandicapte. 'Oud en gehandicapt' is in onze samenleving in de publieke sfeer geen categorie die met seksualiteit verbonden is. - En Carmiggelt was geen heilige meer, een symbool waarin mensen hadden geïnvesteerd.

Komedie

Inbreuk op de code is een van de middelen die op toneel worden aangewend om een komisch effect te bereiken. In een show van André van Duin haalt een postbode een verpakte komkommer uit zijn tas en roept ontzet: 'Ja, maar dit stop ik toch echt niet in een gleuf.' (Trouw, 10 september 1991) Dit procédé is al oud. In een toneelstuk van de Griekse komedieschrijver Aristofanes (455-388 v. C.), *De Vrede*, figureert een boer als hoofdpersoon, die op een

reusachtige mestkever rijdt en ten hemel stijgt om Vrede te halen, die door Oorlog in een spelonk in het godenland is opgesloten. Trygaios zegt tot de lenteheerlijkheid: 'Ik zal in jou de wijnstok planten als geen man ooit tevoren.' Het publiek begrijpt veelal onmiddellijk de bedoeling. Ook hier is de taboedoorbreking niet direct; zij zit in de fallische metafoor: wijnstok. Misschien veroorzaken toespelingen, verhullingen of inkleding wel het krachtigst een komische werking.

Het voorbeeld uit *De Vrede* is overgenomen uit *Konstanten van de Komedie* van Hans v.d. Bergh, die aan taboedoorbreking een apart hoofdstuk heeft gewijd. Het succes van de komedie zou voor een deel berusten op de behoefte van mensen om regels te overtreden. Die opvatting is al oud: ze gaat terug op Plato, die aan de behoefte een bezwaar verbonden acht, namelijk dat toeschouwers geneigd zouden kunnen zijn tot navolging. In de psychoanalyse is de opvatting dat het meebeleven tijdens de voorstelling de behoefte aan werkelijke overtredingen zal doen afnemen. 'We kunnen ons een ogenblik verlustigen in een (schuldeloze) overtreding van het verbod en "de energie" die "vrijkomt" omdat we een remming tijdelijk kunnen opheffen, wordt omgezet in een lach.' (v.d. Bergh 1972: 93) De drift wordt langs een omweg bevredigd. Iedere keer als in een stuk een onderwerp wordt aangeroerd dat thuishoort 'in de sfeer van het verbodene of onbetamelijke,' is het publiek geneigd daarom te lachen.

Van den Bergh maakt naast inbreuken op seksuele conventies een onderscheid in het verbreken van religieuze geboden, maatschappelijke codes, fatsoensconventies en de geldende gewoonten in de kunst zelf. Sociale taboes worden overtreden door het optreden van brutale knechten, dienaren en butlers, die hun meesters te slim af zijn. Machthebbers worden klein en zwak, zodat men zich - alweer op een risicovrije manier - groot en sterk kan voelen. Ook bij andere kunstvormen is dit een gevierd procédé: het brutale optreden van Jan Klaassen tegen diender of veldwachter of dat van genoemde Van Duin, die de draak steekt met de etiquette in een chic restaurant.

Er is vaak opgemerkt dat lachen met angst, dreiging en geweld van doen heeft. Girard (1978b: 131) heeft opgemerkt dat de functie van de komedie wel met kietelen te vergelijken is. Telkens komen er kleine, onverwachte aanvallen. Wij geven ons, lachen en weren tegelijk af. Wij voelen ons superieur en meteen ook klein. De ambivalentie geldt ook de komedieschrijver: bij het gebruik maken van de distantie die het toneel geeft, is hij meester en slachtoffer

tegelijk. 'Op vernuftige wijze offert hij zich op het altaar van de ijdelheid van zijn publiek.'

Verontwaardiging

De geschiedenis van de verontwaardiging die schrijvers ten deel viel als zij het publiek om als immoreel beschouwde zaken lieten lachen, of in andere zin regels overtraden, is lang en heeft tot allerlei vormen van censuur geleid. Een voorbeeld uit het begin van deze eeuw is *Frühlings Erwachen* van de (toneel)schrijver Frank Wedekind. Het stuk gaat over seksualiteit van pubers; het duurde vijftien jaar voor het in 1906 in Berlijn werd opgevoerd, waar een enorme opschudding ontstond. In latere opvoeringen werden vaak scènes geschrapt.

En attendant Godot van Beckett ging in tegen de toneelconventies van de jaren vijftig. De recensent van de Volkskrant schreef er bij de eerste opvoering in Nederland over (10 maart 1955): 'Dit stuk is in zekere zin anti-toneel; als zodanig kan het een zekere reinigende werking hebben op een toneelpraktijk die zijn eigen grondslagen dreigt te vergeten, maar het blijft daarbij niet minder een gewelddadig misbruiken van de theaterrealiteit. Dat het bovendien onschoon is, en door zijn tergende handeling op de zenuwen werkt, is daarvan een uitvloeisel.' Toneelgroep Theater had het stuk behoedzaam geïntroduceerd; in het programmaboekje stond: 'Het ligt allerm minst in de aard van de dichterlijke denker, Samuel Beckett, te betogen dat zijn visie op het leven HET LEVEN is. Een ieder zal dit stuk op zijn eigen wijze moeten ondergaan.' Dertien jaar later, bij de heropvoering, stond er in het Algemeen Handelsblad (27 februari 1968): 'Zo bang was men toen nog voor de krasheid van het stuk dat bij de première in Arnhem prof. Asselbergs een toespraak moest houden waarin hij alle burgemeesters en andere zielzorgers bezwoer dat er wel degelijk positieve kanten aan te vinden waren.' *Wachten op Godot* was toen inmiddels 'het klassieke stuk van het absurde theater' gelabeld.

Der Stellvertreter van Rolf Hochhuth was een ander toneelstuk dat in de tijd vóór 'de grote taboedoorbrekingen van eind jaren zestig' heftige verontwaardiging oogstte. Hochhuth had laten zien hoe paus Pius XII (naar hem verwees 'de plaatsbekleder') zweeg toen de sjoah plaatsvond. 'Zelden of nooit is er over een stuk in zo korte tijd na het ontstaan zoveel gesproken en geschreven' stond er in de Nieuwe Rotterdamse Courant (4 april 1964), 'terecht heeft men nadat het doek was gevallen van de gebruikelijke bloemenhuldiging afgezien.' Het was een stuk dat grenzen deed

vervagen. De toen nog katholieke Volkskrant onderschreef in hoofdzaak de visie van Hochhuth en in de Katholieke Illustratie (11 mei 1964) schreef de recensent: 'Hoewel ik betwijfel of het bij schurken als Eichmann en Mengele iets zou hebben uitgehaald, als de paus niet gezwegen had, zou ik om principiële redenen wensen, dat er wél een pauselijk protest was geweest.' Voor de toen nog als journalist in Jeruzalem werkende joodse geleerde Pinchas Lapide was het stuk evenwel aanleiding een boek te schrijven ter verdediging van de in het toneelstuk geportretteerde paus.

Welke voorstelling is nu nog schokkend? Trevor Stuart kwam 24 mei 1991 bij een voorstelling in De Balie scheldend het toneel op met een touw om zijn penis, waar een karretje aan vastzat met een transistor erop. 'Hoe vaak hebben jullie deze week geneukt,' vraagt hij het publiek. Als iemand antwoordt, loopt hij op hem toe (hij is dan inmiddels weer los van het karretje): 'En hoe vaak heb je gemasturbeerd?' Daar had de brutale respondent geen antwoord op. Grimlachend houdt Stuart als psychiater een toespraak met een enorme kunstpenis uit zijn broek. Er worden dia's vertoond van seks, poep en pies. Hij beëindigt de voorstelling met: 'Dank u voor uw aandacht. En voor uw geld.' 'Het blijft lachen,' schrijft de Volkskrant, 'tot hij dia's laat zien van lijken met geopende schedels.' NRC Handelsblad: 'Saai betoog over pies en seks' (beide 22 mei). - Verontwaardiging was er wel drie jaar eerder, over *Het vuil, de stad en de dood* van Rainer Werner Fassbinder. Er kwam een rijke jood in voor, er waren passages die sommigen antisemitisch vonden. In Nederland werd opvoerin gedwarsboord, er kon er slechts een besloten voorstelling plaatsvinden voor een select gezelschap notabelen - de passages waar het om ging waren, uit hun verband gerukt, inmiddels in vele periodieken verschenen.

Reinaert de Vos

Een bekend taboe uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis is te vinden in het Middelnederlandse satirische dierenepos *Reinaert de Vos*, Daar komt een 'aanstootgevende' passage in voor die lange tijd geschrapt werd in tekstuitgaven (ik baseer me op Goossens 1988). Het betreft een deel van het avontuur rond Tibeert de kater, een van de figuren die optreden in het verhaal. Bruun de beer was het niet gelukt om Reinaert (beschuldigd van allerlei misdaden) naar het hof van koning Nobel te brengen, Tibeert zal het nu proberen. Maar zoals de beer in de val werd gelokt doordat Reinaert in wist te spelen op zijn begeerte naar honing, zal Tibeert in een strik terechtkomen door zijn begeerte naar muizen. De strik hing

voor een gat in het huis van een pape 'pastoor', die samenleeft met een vrouw, Julocke geheten. Hun huis herbergt ook een zoon, Martinet. Tibeert gilt van pijn het hele huis bij elkaar, zodat de wakker geworden Martinet komt aanrennen en hem een oog uitsteekt. De pape komt in zijn blootje aanlopen en de kater springt in doodsnood de pape 'Beede met claeuwen ende met tanden [...] tusschen die been,' 'in die burse al sonder naet,/ Daermen dien beyaert mede slaet.' De klootzak viel op de vloer en vrouwe Julocke jammert bij het verloren lichaamsdeel van haar man, waarvoor zij graag het offergeld van een jaar had afgestaan. 'Al ghenase hi van der wonden,/ Hi blivet den soeten spele mat.' De pastoor is gelukkig echter slechts een van zijn 'clippelen' kwijtgeraakt.

Deze passage is in een bekende uitgave, die van Tinbergen-van Dis, jaren weggelaten. De tekst is er onderbroken waarna een korte samenvatting volgt. Waarom? Behalve dat er in de scène een pastoor belachelijk wordt gemaakt (vooral in erotische en seksuele zin) meent Goossens dat '[...] de kern van de episode en zijn uitwerking aanleiding geven tot sadisme: de hoofdfiguur van het verhaal, zijn auteur en met hem de toehoorders en lezers beleven plezier aan seksueel lijden van een gelukkig maar fictief slachtoffer. Een uitgever die zijn lezers dit soort genoegen kan bezorgen, scheen zich destijds daarover te moeten schamen, zeker wanneer die lezers als scholieren of studenten nog niet voor helemaal volwassen werden gehouden.'

Vaak wordt het verloren gegane lichaamsdeel door een ander vervangen, soms door een oog maar in verreweg de meeste gevallen door een neus. Voor een deel kan dat te maken hebben, schrijft Goossens, met de teksttraditie (de een schreef de ander over), maar voor een ander deel heeft het te maken met de fallische symboliek van de neus. De uitdrukkingen *zijn neus in andermans zaken steken* en *wie zijn neus schendt, schendt zijn aangezicht* zijn beide in die zin op te vatten. In Bredero's toneelstuk *Spaanschen Brabander* staat in genoemde zin de uitdrukking (vers 2011) *vaartjes neus is moertjes troost*. Ook Heestermans signaleert de samenhang van neusorgaan en erotiek. In het Duits zegt men *An der Nase eines Mannes, kennt man seinen Johannes*. 'Niet voor niets noemen we de nies een neus-orgasme en spreken de Fransen, licht discriminerend, in dit geval van een "orgasme des pauvres".' (1980: 7)

Vanaf de jaren zeventig sloeg de Reinaert-censuur om in haar tegendeel. Pleij (1991: 163): 'Wie nu een bloemlezing opslaat, krijgt de indruk dat de gewraakte passage tot de verplichte literatuur bij uitstek behoort. Steeds weer springt Tibeert de pastoor uitbundig tussen de benen ten gerieve van onze moderne tieners, die aldus

bediend worden op hun herkende wenken waarin de doorbreking van het seksuele taboe een voorname plaats dient in te nemen. En zelfs mag men er graag een moderne tekening bijvoegen, waardoor de herkenbare horror een aantrekkelijk hoogtepunt weet te bereiken.'

9 Ontmomming

In een opstel uit 1969 heeft de Noordamerikaanse linguïst William Labov eens de verbale vaardigheden van zwarte jongens uit New York in het non-standard Negro English beschreven. (In 1974, bij de herdruk ervan in *Language in the Inner City*, was de naam 'negerengels' taboe geworden en stond er Black English Vernacular.) Labov had zijn artikel onder andere geschreven om de mythe te ontzenuwen dat de taal van kinderen van arme ouders onlogisch was en niet geschikt voor gedachtenvorming. Die opvatting had bij sommigen in die tijd post gevat op grond van het feit dat dubbele ontkenningen (*He don't know nothing*) bij de kinderen 'in the inner city' schering en inslag waren, het gebruik van voornaamwoorden afweek van dat van de standaardtaal (*Me got juice*) en ook wel doordat er weinig werd geantwoord wanneer onderzoekers vragen stelden.

Labov creëerde situaties waarin de kinderen vrij konden praten (soms huurde hij een busje en nam gesprekken op die tijdens de rit werden gevoerd) en verkreeg zo materiaal waarmee hij gedetailleerd kon aantonen dat er in *grammaticaal* opzicht geen aanleiding was over een tweederangs taal te spreken. Ook de redeneringen die de jongens opzetten, bleken in logisch opzicht te kloppen. Er was echter buiten de formele verschillen wel een belangrijk onderscheid met de standaardtaal als men naar de inhoud keek. De onderwerpen die de jongens op hun 'vrijplaats' ter sprake brachten, strookten niet met het verbale gedrag dat vereist is om in de Amerikaanse samenleving succes te boeken.

In een stuk over 'rituele beledigingen' ging Labov dieper op hun conversaties in en presenteerde hij fragmenten van protocollen die lieten zien dat de zwarte jongens wedijverden in het doorbreken van taboes. Ze troefden elkaar spelenderwijs af in beledigingen (*the dozens, sounding* en *signifying* genoemd), waarbij vooral vernederingen van de moeder en depreciërende toespelingen op het huis populair waren. 'Iron is iron and steel don't rust, but your momma got a pussy like a Greyhound Bus.' 'I went to your house to ask for a piece of cheese. The rat jumped up and say...' Een kenmerk van de beledigingen was dat ze nooit werden ontkend; ze

konden ontaarden in persoonlijke aanvallen, maar daar waren altijd 'kosten' aan verbonden. Als het ritueel doorbroken werd en iemand te dicht bij de waarheid kwam, ontstond er ruzie.

Goed kunnen schelden wordt als een kunst gezien: de jongens evalueerden hun scheldpartijen met al dan niet uitbundig lachen en aanmoedigen. Dat was heel precies na te gaan doordat bandopnamen gemaakt waren waarin duidelijk werd hoe de conversatie was opgebouwd - daarin verschilt dit type onderzoek van dat naar losse invectieven of 'vieze liedjes' van het type 'Ik ben beertje Collargol / [...] / met m'n dikke berepik / maak ik alle wijven dik / een twee drie vier vijf / hebt-ie weer een ander wijf [...]' Gemeenschappelijk is echter de herkomst: het taalgebruik van mannen en jongens die hun onderlinge spanningen afreageren door hun omgeving te seksualiseren in agressieve bewoordingen; hun zelfhandhaving komt tot stand door minachting voor vrouwen. 'De kloof tussen taal en beleving is interessant,' zo meent het maandblad van de faculteit Onderwijskunde en Pedagogiek van de Universiteit van Amsterdam (januari 1991) dat onderzoek naar dergelijke liederen bespreekt. 'Welke hartstocht gaat er schuil achter de kreet "lul + kut = neuken"? [...] Het woord "flikker" kennen alle kinderen: dat is een man die met mannen "neukt". Maar als iemand van vlees en bloed vertelt dat hij op jongens valt en niet op meisjes, of zelfs zegt "zo'n flikker" te zijn, dan is in eerste instantie hilariteit, en later vooral ongeloof zijn deel. Flikkers zijn maanmannetjes, ze bestaan veelal niet in de leefwereld van kinderen.'

Schelden, verwensen, vloeken

Maledicta, International Journal of Verbal Agression, legt verzamelingen aan van verwensingen en scheldwoorden. Het blad is in de jaren zeventig opgericht door Reinhold Aman en besteedt aandacht aan (ver)vloeken, schuttingwoorden, graffiti, *slang*, vieze moppen en liedjes, dubbelzinnigheden, *sick jokes*, seksistische en racistische grappen, blasfemie, scatologie, kakologia, hongersnoodmoppen, '[...] and much more. With full refund guarantee' voor als de inhoud u niet aanstaat, deelt de folder zelfverzekerd mee. Uit allerlei culturen is materiaal bijeengegaaard, waarbij de variëteit in exotische verwensingen opvallend is. De Dinga uit Zaïre kennen zeventien beledigingen met het woord *navel*, zoals: *Mukwom nkema bu!* 'begraven navel' en *Mukwom ke mukwom me ngul!* 'varkensnavel'. Maledicta houdt de vinger aan de pols: iedere ramp of moord verschaft nieuw materiaal om de 'culturele hon-

ger naar de rauwe werkelijkheid' (de formulering is uit Endt 1969) te stillen.

Het blad staat met het optekenen van een en ander in een lange traditie: al sinds de uitvinding van de boekdrukkunst worden er lijsten aangelegd van taal die door de gebruikers zelf niet wordt opgeschreven, omdat ze in bepaalde contexten taboe was: dieventaal, geheimtaal, Bargoens (met Jiddische elementen), argot (Frans), slang (Engels), Rotwelsch (Duits). De termen variëren nogal en overlappen elkaar dikwijls: *De boeventaal* uit 1906 van Köster Henke (ten dienste van politieambtenaren) kreeg als eerste ondertitel *Zakwoordenboekje van het Bargoensch* en als tweede label *De taal van de jongens van de vlakte*. Het oudste Nederlandse voorbeeld is het 16e-eeuwse *Liber vagatorum* ('Der fielen/rabauwen/oft der schalcken vocabulaer' luidt de vertaling). Enno Endt schrijft in *Een taal van horen zeggen* (1969) dat de lijst bedoeld was om mensen in te lichten over de '"bevey(n)sde manieren der bedeleeren off bedelerssen daer menich mensche deur bedrogen wort." [...] De fiel(t)en en rabauwen schijnen een reël gevaar te zijn, nog zonder interessant of amusant aspect.'

Als standaardwerk voor het Nederlands geldt J.G.M. Moormann (1932/34). Zijn dissertatie (met een twee jaar later verschenen bronnenboek) geeft een overzicht van Bargoens, dieventaal, jargon, kramertaal, lettertaal, joden en hun taal en zigeunertaal. Van recenter datum en minder breed qua onderwerp zijn Endt en Frerichs (1972) en Heestermans (1989). De verzamelaars gaven vroeger soms een verontschuldiging voor het werk dat zij verrichtten. De Baere in *Krachtpatsers in de Nederlandsche Volkstaal. Een verzameling oudere en jongere bastaardvloeken* (1939): 'Deze verzameling wil enkel zijn een nederige bijdrage tot een betere kennis van, en een ruimer inzicht in de Nederlandsche volkstaal. Wel geven we toe dat deze niet van haar schoonste en keurigste zijde werd belicht!' 'Brave man', heeft een vorige gebruiker geschreven in het exemplaar dat ik onder ogen had. Schelden is leuker voor wie er in zijn studeerkamer over leest dan voor wie de agressie ervan ervaart. Bij een wedstrijd 'Prachtig plat Haags praten' op 7 september 1991, ontstond verontwaardiging toen een van de deelnemers in de microfoon begon te vloeken en te schelden, bij 'platte Hagenaars' zelf, vooral bij vrouwen: voor haar is het de taal van de intimidatie. Uit het verslag in NRC Handelsblad: '"Bè mè hoef dat niet, dat plat Haags kankere", zegt een jonge moeder. Driftig duwt zij haar kinderwagen de menigte uit.'

Opmerkelijk is dat verscheidene rooms-katholieke priesters lijsten schuttingwoorden aanlegden: ze kregen ze vaak in de biechtstoel te horen. Voor het Nederlands verzamelde Guido Gezelle een voorraad erotische woorden; deze is echter niet toegankelijk. Heestermans (1980): 'Waarschijnlijk uit bezorgdheid dat aan de naam van Gezelle afbreuk zou worden gedaan indien bekend zou worden dat hij de erotische terminologie kende, laat staan er - uit puur taalkundige - nieuwsgierigheid grote interesse voor had, is deze collectie (in een abdij?) achter slot en grendel gesloten.'

Huisman (1962) schreef nog: 'Het Germaanse woord *kut* [...], is thans uiterst vulgair; tussen dit woord en het Latijnse *vulva* heeft het sexueel taboe een groot terrein braakgelegd.' De status van *kut* is inmiddels veranderd. Jan Mulder (de Volkskrant 26 april 1991): 'Steeds vaker hoor je het adjectief *kut* in de plaats van *slecht*. Terwijl we nog midden in het aanpassingsproces van het gebruik van *lul* en *lullen* zitten, is *kut* aan een onweerstaanbare opmars begonnen. Het behoorde in eerste instantie toe aan mensen onder de achttien. Daarna waren het avant-gardistische schrijvers als Jules Deelder, die *kut* in hun teksten verwerkten. Inmiddels is het zover dat de vijfenzestigjarige tante Jo te Zwolle op het terrasje *kut* zegt wanneer de ober haar armzwaai voor een bestelling alweer niet opmerkt. Haar oude vriendin naast haar, de gepensioneerde mevrouw Stapvoets uit Wijhe, knikt instemmend: wat een *kut*zaak hier zeg.' Al eerder had de zanger Joop Visser de krant waarvoor Mulder schreef in die termen bezongen: 'De Volkskrant is een *kut*krant, 't Is mij niet gauw te dol, Maar als ik 's een krant lees, [...] Dan wil ik ook een krant en geen papieren drol, Waar de redactie drijft op drank en zelfcensuur, Je krijgt de halve waarheid, maar wel twee keer zo duur.' (Uit: Voor de zieken en zeevarenden, cd 1990.)

In taalkundig opzicht zijn er toch nog verschillen met het mannelijk equivalent. Woordgroepen van het type *een schat van een kind* bijvoorbeeld vindt men wel als 'een *lul* van een *vent*', maar worden bij mijn weten (nog?) nauwelijks geactualiseerd in de vrouwelijke variant 'een *kut* van een *wijf*'. Het woord kent een lange traditie: een 16e-eeuwse lexicograaf vermeldt al de uitdrukking *die cutt kussen*. 'In alle volgende eeuwen in druk zeer spaarzaam, wegens het taboe-karakter,' merkt het *Bargoens Woordenboek* op. Elders schreef Endt: 'Er vond geen werkwoordvorming plaats, er zijn geen afgeleide vormen.' (1968: 103) Dat lijkt momenteel te veranderen: een mini-enquête op een Haags kantoor leerde me dat uit-

drukkingen als 'zit toch niet te kutten' steeds gebruikelijker worden. Kuitenbrouwer (1987: 87) vermeldt *kuttig* en *kutterig*.

Perzik

Een citaat uit Emanuel Querido's *Levensgang* (1901): 'Sijn se sterrik, je kaemme? [...] Hei je se geperbeerd op de kut vaen je waif?' Metaforisch is een *kutkammer* (het mannelijke equivalent luidt *pietlul*) iemand die te veel werk maakt van kleinigheden, en *kuttedol* of *kuttezot* heet hij die gek is van verliefdheid. Andere samenstellingen, veelal als scheldwoord gebruikt: *gratekut*, *schapekut*, *vissekut*, *schuimkut*, *zweetkut*, *slijmkut*. Het aantal synoniemen of bijna-synoniemen is schier eindeloos. Brouwer (1991: 37): 'De meest gangbare benamingen voor penis zijn positief of neutraal, terwijl die voor vagina vaak een negatieve klank hebben. Hij heeft "edele delen", een "lul" of "pik" en "piel" of "piemel" voor de kleintjes. Zij heeft een "doos" (ook wc), "gleuf", "kut", "scheur", "spleet", "trut" of aan dieren of vruchten ontleende "poes", "perzik" of "pruim". [...] Wellicht heeft seksuele faalangst mede geleid tot al die woorden en uitdrukkingen waaruit haat en minachting blijken voor vrouwen en het vrouwelijk geslachtsorgaan.' Men moet echter naar mijn mening voorzichtig zijn met het opvatten van de negatieve klank die woorden in een specifieke configuratie hebben, als een *blijk* van haat en minachting voor vrouwen - nog afgezien van de pejoratieve betekenis van woorden voor het mannelijk geslachtsorgaan. In de eerste plaats hoeft daar in etymologische zin geen sprake van te zijn, in de tweede plaats kan ook nu een andere intentie of context zo'n beeld radicaal veranderen: in hoofdstuk 5 werd al vermeld dat het woord *perzik* in de Japanse literatuur een zeer poëtisch beeld is, de liefdespoëzie van het Hooglied kent vele vergelijkingen die aan dieren en vruchten zijn ontleend. De vrouw zegt tot de man: 'Mijn lief is als een zakje mirre dat rust tussen mijn borsten. Een tros hennabloemen uit de tuinen van Engedi is mijn lief voor mij.' (1: 13-14, vertaling KBS). En de man tot de vrouw: 'Laat je borsten voor mij zijn als de trossen van de wijnstok, de reuk van je adem als de geur van kweeappels, en je mond als zoete wijn.' (7: 9-10) Hugo Brandt Corstius zei in een interview: 'Een woord kan niet vies zijn' (Koenen 1990: 104). Marlies Philippa in het nummer dat Onze Taal in mei 1988 wijdde aan scheld, vloek- en taboewoorden: 'Genitaliën, "analiën" en "animaliën" zijn objectief niet vies te noemen, maar de intentie maakt ze smerig.'

Neuken wordt waarschijnlijk nog geen drie eeuwen gebruikt in onze betekenis. Het woord betekende oorspronkelijk 'stoten', met een onmiskenbaar masculiene 'invalshoek'. Ook andere benamingen getuigen van de nadruk op penetratie: rammen, palen, pennen, op z'n duimstok leunen, potlooien, tampen. Enige tientallen jaren geleden was neuken nog een zeer ongepast woord, dat zeker niet in kranten werd gebruikt; dat is inmiddels veranderd. 'Ze denken dat ik de hele tijd neuk,' zegt Madonna (de Volkskrant, 19 juli 1991), 'maar ik lees liever een goed boek.' De journalist Joop van Tijn heeft het bij de VARA als 'normaal' televisiewoord gemunt. Het is mij niet bekend of het gebruik ervan in praat- en openheidsprogramma's veel navolging heeft gevonden.

Er zijn ook werkwoorden die er wel èn niet mee van doen hebben, afhankelijk van de situatie: *klaarkomen* bijvoorbeeld. *Koenen, Eigentijds Nederlands*: 'zijn studiën ten einde brengen, afstuderen; slagen' en ook 'bij de coïtus of door masturbatie de volle bevrediging bereiken.' *Van Dale* hield het in 1916 nog bij het eenzijdige 'zaadschieten. (plat)'. Bij lange en saaie vergaderingen schijnt het gebruik van de geslachtsbetekenis op de voorgrond te treden: daarom hoedde zich Jos van Kemenade, indertijd voorzitter van het College van Bestuur, dan ook altijd deze term te gebruiken tijdens bijeenkomsten van de universiteitsraad van de Universiteit van Amsterdam. 'Daar ben ik nog niet mee gereedgekomen,' luidde zijn antwoord op studentenvragen. - De PTT gaf in die tijd (zie Zaalberg 1989) op brievenbussen aanwijzingen welke stukken gedeponeerd moesten worden in de 'inwerpopening'.

De in hoofdstuk 1 genoemde organisator van het Nijmeegse festival '...en toen was er AIDS' antwoordt op de vraag: 'Blijft de Victoriaanse denktrant hier doorwerken?': 'Zeker, het taboe is nog altijd niet doorbroken. De zogenaamde seksuele revolutie heeft het gedrag dan wel iets vrijer gemaakt, maar over seks praten blijft moeilijk. Kontneuken, pijpen, dat kan nog altijd niet. Om AIDS blijft dan ook nog zo'n aureool van "viezerik" hangen.'

Soms wordt een dysfemisme gebruikt om de verontwaardiging over een bepaalde gebeurtenis scherper onder woorden te brengen: 'Een man zet zijn vrouw en kinderen bij de kerk af en neemt zijn achtjarige pleegdochter mee naar het park om te gaan wandelen. Hij parkeert zijn auto en hoort het meisje tot zijn verbazing vragen: "Zal ik je hier afzuigen of doen we het straks thuis?"' (Trouw 19 juni 1991). Er is een groot verschil tussen het plegen van incest en het openlijk praten over incest: het detaboeïserend taal-

gebruik slaat een brug tussen beide die het christelijke ochtendblad zich wegens de ernst van de situatie kan veroorloven. Niet in de kop boven het artikel echter, die luidt: 'Doen we het hier of thuis?' Het ging over een cursus voor pleegouders van misbruikte kinderen. 'Spaans benauwd kregen ze het, de aspirant pleegvaders die dit verhaal aanhoorden tijdens een Amerikaanse workshop.'

Wie zich verder wil verdiepen in de cultuur der dysfemismen, raadplege de in dit hoofdstuk genoemde overzichtsboeken of bijvoorbeeld *Neuzen dicht*, een bloemlezing uit *Propria Cures*.

Een gedicht van Leo Vroman, ten slotte:

Hoewel ik alles van je lust
heb ik maar een keer of twee
de warme bril van de wc
gekust gezoend gekust

(Geciteerd uit NRC Handelsblad, 4 juli 1991.)

Oostduitsers: Wij zijn één volk
Westduitsers: Wij ook

In februari 1991 nam ik bij het centraal station in Amsterdam een taxi om de Van Breestraat te bereiken. Het was donker en het regende. De taxichauffeur kende de straat niet. Hij leek me nog jong en om de schande voor hem te beperken, zei ik: 'Ach, er zijn ook zoveel straten hier. U werkt nog niet zo lang als taxichauffeur?' 'Hoezo?' reageerde hij. 'Denk je dat omdat ik een donkere huid heb?' Verbaasd keek ik in het duister opzij: 'Nee,' zei ik, 'dat was me niet opgevallen.' Hij zette me af op het Valeriusplein, zonder protesten mijnerzijds, zodat ik een paar straten terug moest lopen.

De dag erop leg ik de kwestie voor aan mijn neef Max, geboortig uit een zwarte Surinaamse vader en een witte Nederlandse moeder; hij studeert en communiceert vlot in alle richtingen. Als ik met hem in het café zit en opzij kijk, ontmoet ik vele blikken, gericht op onze transculturele communicatie. 'Kijk,' zegt hij, 'dat moet je zo zien. Die man die heeft dat misschien al tien keer meegemaakt die dag, dat hij gediscrimineerd werd, daar moet je niks achter zoeken hoor. Als ik met Harry en Joop naar Spanje ga, dan pakken ze mij er bij de douane iedere keer uit, hun niet hoor! Komen we op een camping, zitten ze me allemaal met van die grote ogen aan te staren, "wat doe jij hier?" Ja, als ik dan op een gegeven moment niet meer zo aardig ga doen tegen jou, daar moet jij je niks van aantrekken, hoor.'

Hij belooft me een videoband met grappen over de problematiek, *Eddie Murphy Raw*, duikt in zijn glanzende koffertje en wil mijn oordeel over het ontwerp voor een folder die in duizendvoud verspreid gaat worden voor een megafeest in Metropool. Hij bewoont een verdieping in Amsterdam-oost en ergert zich kapot aan 'de asociale' familie boven hem, wier kroost hem verhindert 's ochtends na zo'n feest uit te slapen. Het zijn Pakistani, 'maar dat heeft er niets mee te maken.' Als kind leerde Max het gescheld van klasgenoten op zijn huidskleur te pareren met de cryptische zin 'Ik

ben een creool in functie.' Ik ben jaloers om het gemak waarmee hij *sans gêne* termen als halfbloed, neger en kleurling in de mond neemt.

Verkramping

Witte mensen zijn daar wat voorzichtiger mee: vrouw (40), gestudeerd type, werkzaam bij een instelling voor wetenschappelijk onderwijs, komt bij de politie om aangifte te doen van beroving. Haar handtas. Het was nog voordat de commissaris van politie van de gemeente Amsterdam Nordholt de knuppel in het hoenderhok had gegooid met zijn opmerkingen over allochtone criminaliteit en ook nog voordat VVD-fractieleider (tabee taboe) Bolkestein vond dat moslims zich moeten aanpassen. De agent wil van de vrouw enige inlichtingen: waar, hoe, wanneer. 'Bij het ziekenhuis in de buurt, met een mesje het hengel kapotgesneden, 's avonds toen het donker begon te worden.' Onder het noteren zucht hij: 'Komt meer voor in die buurt, mevrouw.' De vrouw reageert niet, de diender begrijpt waarom, kijkt haar recht in de ogen en stelt vakbekwaam een neutrale tussenvraag: hoe de handtas er ongeveer uitzag. De vrouw kan een glimlach niet onderdrukken. Maar dan: het signalement van de daders, tsja. Agent en aangiftante kijken elkaar inmiddels met een twinkeling in de ogen schuchter en schuldbewust aan: 'Het zal er toch van moeten komen, maar we rekken het nog even.' Hoe lang waren de jongens, hoe oud schat u ze, mevrouw? De agent noteert alles nauwgezet. 'Wat voor kleren droegen ze?' Kleurrijke kleding, de langste een blauw jack en een zwarte broek. De vrouw kijkt de agent aan en er valt even een stilte: 'Hoe gaat hij het doen?' vraagt ze zich af. De man buigt zich iets voorover, zijn stem wordt wat zachter en terwijl wenkbrauwen en intonatie licht omhooggaan, komt het hoge woord eruit: 'Negroïde?' De vrouw antwoordt: 'Nee, zo donker waren ze niet.' Als ik haar verhaal opteken, voegt ze eraan toe: 'Ik heb erover nagedacht: mediterrane had mij eigenlijk de beste kwalificatie geleken.'

Met zijn boek *Vermoorde onschuld. Etnisch Verschil als Hollands taboe* keerde Herman Vuijsje zich in 1986 tegen de plechtigheid waarmee de 'weg naar het etnische' was geplaveid. 'De omgangsvormen tussen mensen van verschillende etnische komaf hebben iets speciaals, iets beladens. Soms lijkt het of de contacten zich afspelen in een mijnenveld: één misstap, en een ontploffing van racisme is het gevolg.' Hij signaleerde een zekere verkramping tussen

zwart en wit: ruzie maken met een zwarte, dat durven nog maar enkele mensen. Verder haalde hij enorm uit naar degenen die hun brood verdienen in 'het minderhedenbedrijf'. Het werd hem niet in dank afgenomen. In een verslag van een discussieavond waar 'de vooraanstaande Britse socioloog Stuart Hall' vijf jaar later, in april 1991, de degens kruiste met 'Nieuw Flinks ideoloog Herman Vuijsje' meldde de verslaggever van Ad Valvas verhitte gemoederen. Vuijsje had op de bijeenkomst in Balie gezegd: 'Anders dan in Groot-Brittannië, heeft Nederland nooit een sterke racistische traditie gekend.' De verslaggever: 'Oei, dat had Vuijsje niet moeten zeggen. Geloei, gesis en verstikte, verontwaardigde kreten rijzen op uit de zaal. [...] Ik kijk om mij heen en zie hoe vlak bij me Philomena Essed zich opwindt. Geen wonder: in haar boek *Alledaags racisme* had zij juist het omgekeerde beweerd. Nederland is voor Philomena Essed een door en door racistisch land. Het racisme wordt van generatie op generatie gereproduceerd en wie maar goed kijkt, ziet dwars door alle vermommingen van liberale tolerantie heen, het ware gelaat van het witte superioriteitsgevoel.'

Alledaags racisme

Een mop: 'Surinamer komt het arbeidsbureau binnen. "Hebt u werk voor me?" vraagt hij. "Jazeker," zegt de ambtenaar, "U kunt directeur worden van een groot bedrijf, u krijgt een huis met een zwembad erbij." Surinamer: "U maakt een grapje." "Natuurlijk," zegt de ambtenaar, "maar u begon."' Nog een mop: 'Een Turk wil een afzuigkap in zijn keuken installeren. Hij heeft daar pijpen voor nodig, gaat naar de winkel om de hoek en zegt tegen de meneer achter de toonbank: "Ik wil graag pijpen voor een afzuigkap." "Wat?" zegt de man. "Pijpen voor een afzuigkap? Ik wil je nog niet neuken voor een kleurenbak."' (Uit een interview in de Volkskrant, 26 april 1991, met Bart Kiene, acteur en 'minderheidsgroepering'.) In Surinaamse kringen zijn al geruime tijd contra-moppen te beluisteren: 'Wat is het verschil tussen een Nederlander op een foto en een niet op een foto? Die op de foto is ontwikkeld. Nog een tegenmop. 'De Nederlandse regering had van de Surinaamse een geit cadeau gekregen, maar het onderhoud van het beest gaf problemen: het geitehok stonk vreselijk. Men besloot een Surinamer in dienst te nemen om het hok te schoon te houden. Een Javaan, een Hindoestaan en een creool hielden het allen niet uit in het hok: na een halve minuut kwamen ze eruit rennen. Ten slotte besloot men een Nederlander met het karwei te belasten. Toen die in het hok kroop, rende de geit met opgetrokken neus haar hok uit.'

(Su-

Ook Essed wil taboes doorbreken: 'Gezien de vaak voorkomende spraakverwarring omtrent de betekenis van racisme en het taboe waarmee dit woord nog steeds wordt omgeven in Nederland, zijn duidelijke omschrijvingen wellicht verhelderend.' (1984: 8) In haar dissertatie legt zij uit: 'Het concept alledaags racisme omvat het doorsnee-racisme en niet het incidentele en extreme. Deze studie weersprekt het vooral in Nederland sterk vertegenwoordigde standpunt dat racisme een individueel probleem zou zijn, een kwestie van "to be or not to be a racist". [...] Alledaags racisme onderscheidt zich hierin van racisme dat het alleen systematische, veel voorkomende, bekende en routinematige praktijken betreft' (1991: 19). 'Alledaags racisme is niet zoiets als "winkel- buurt- en straat"ruzies, maar betreft het grijze midden, de gewone automatische voorkeur voor de witte Nederlander.' Het taboe van Vuijsje is voor haar een taboe tussen aanhalingstekens: 'Een aantal figuren uit het intellectuele establishment van Nederland klaagt over wat zij noemen het "taboe" op het uiten van negatieve meningen over zwarten en andere immigranten (Köbben; Vuijsje). Zij vinden dat de norm tegen racisme hen tot gevangenen van hun eigen tolerantie heeft gemaakt. Het anti-antiracistische gevoel bij andere wetenschappers, journalisten en beleidsmakers geeft daarbij een steun in de rug. [...] Bepaalde intellectuelen menen dat zij het "taboe" te boven zijn, en geven hun racistische meningen te kennen.' (1991: 51)

Privileges

Racisme is strafbaar; niemand wil ervan beschuldigd worden. Is het toevallig dat NRC Handelsblad de dissertatie van Essed liet bespreken door een Indo, Hans Moll? Hij signaleert een 'groot zwijgen' rond het proefschrift van Essed en vraagt zich af of iedereen stilzwijgend instemt met wat ze schrijft. Men kan het haast niet met haar oneens zijn, meent hij. 'Natuurlijk zal Essed iedereen die het niet met haar eens is voor racist uitmaken, dat is nu eenmaal een reflex van haar en de haren.' (4 mei 1991) Zou een blanke zo'n zin op durven schrijven? 'Met erkenning van eigen tekortschieten' (een frase ontleend aan de oratie van de overleden VU-hoogleraar Strenght, die zich in 1977 verzette tegen wetenschapsbeoefening op marxistisch-leninistische grondslag) zou het misschien kunnen.

Is de tegenstelling tussen wit en zwart absoluut? Stuart Hall: 'Het einde van het essentiële zwarte subject houdt ook de erkenning in

dat de centrale raciale kwesties historisch altijd in verband staan met andere categorieën en onderscheidingen en dat ze voortdurend de invloed ondergaan van de categorieën klasse, geslacht en etniciteit.' (1991: 174) Het blad van de VU vroeg zich af of er eigenlijk wel zoveel verschil was tussen de discussiepartners in De Balie en schreef: 'Ook Hall waarschuwt tegen simplistische morele schema's waarbij de blanken aan de verkeerde kant van de streep belanden terwijl de zwarten het monopolie op morele deugdzaamheid voor zich kunnen opeisen.' Vuijsje had eerder, in een beschouwing in NRC Handelsblad (29 december 1990), geschreven dat ook onder immigranten (m.b.t. werkloosheid en criminaliteit onder de tweede generatie) 'het inzicht begint te dagen dat een andere aanpak geboden is.'

Quod licet Iovi, non licet bovi: het luistert heel nauw wie een taboe mag doorbreken. Wie zelf zwart is en eerst de noodzaak van een antiracistische politiek met kracht beklemtoont, kan het zich permitteren de gangbare racisme-bestrijding tot de grond toe af te breken. Lang niet iedereen kan, als Gerrit Komrij, over 'homovriendelijke klapstoeltjes' in een theater schrijven. - Wie zou de schrijver zijn van onderstaand stuk? Het spreekt van

[...] de resultaten van een onderzoek dat weliswaar geen vooringenomenheid verraaft, maar - veel erger nog - een vorm van paranoïde angst voor discriminatie en antisemitisme. Het onderzoek probeerde na te gaan hoe antisemitisch de Nederlandse scholieren zijn. Deze discriminatie-paranoia - met als grote stimulator de Anne Frank Stichting - doet veel kwaad in Nederland. Ik durf te stellen: meer kwaad dan die enkele racistische vonk die zo nu en dan oplicht in ons land, en die door de Anne Frank Stichting en de rest van de invloedrijke anti-racistische lobby dankbaar wordt omhelsd, omdat zonder racisme zowel stichting als lobby hun bestaansrecht zouden verliezen. Is een onderzoek naar discriminatie van Turken en Marokkanen door scholieren al overbodig, een onderzoek naar discriminatie van joden is ronduit ridicuul. De Anne Frank Stichting bewijst haar eigen overbodigheid eigenlijk al door mee te werken aan onderzoeken als deze. Wat een verkwisting van geld en energie!

Het citaat komt uit een stuk getiteld 'De antisemitische scholier' en verscheen in Didaktief (mei 1991), een tijdschrift dat in Den Haag wordt uitgegeven door het Instituut voor Onderzoek van het Onderwijs SVO. De auteur, Micha Kat, gaf in een volgende alinea de (noodzakelijke?) toevoeging: 'Zelf joods, heb ik nooit ook maar

een spoortje antisemitisme mogen meemaken, en van geen enkel familielid of joodse kennis heb ik ooit iets gehoord [...]. Dat ik op de kleuterschool ooit ben uitgescholden voor "brillejood" lag aan mijn bril, al zal de Anne Frank Stichting daar vast anders over oordelen.'

Betamelijkheid

In de ogen van niet-joodse Nederlanders is antisemitisme 'iets bedreigends dat je onbewust kunt hebben en dat dan door joden opgemerkt wordt.' Renate Rubinstein schreef dat op het hoogtepunt van 'de kwestie-Van Doorn', een zaak waarbij het zondebok-mechanisme volop in werking was. J.A.A. van Doorn, emeritushoogleraar sociologie en columnist bij NRC Handelsblad had de geboden overtreden, men liep te hoop en er vond een 'uitdrijving' plaats. Wat had hij misdaan in zijn columns, die toch als vrijplaats gelden, dat hij eind 1990 een steen des aanstoets werd?

Twee stukken had hij geschreven, op 18 oktober en 25 oktober. Het eerste, getiteld 'Israëliisch zelfbedrog', opende met de zin: 'Israël verdedigt zich niet alleen met wapens en diplomatie, ook met censuur.' Van Doorn citeerde een zin van de 81-jarige Joseph Polakoff uit Washington: 'Als joodse journalisten moet ons eerste doel zijn de handhaving en de kracht van Israël.' Van Doorn gebruikte die zin om de integriteit van joodse waarnemers inzake het bloedige incident op de Tempelberg in twijfel te trekken. De gewraakte zinnen luidde: 'Gelukkig kent Israël ook integere waarnemers. [...] Hun voorlopige reconstructie heeft inmiddels de versie van de Israëlische politie - en dus van de joodse journalisten - ernstig ondermijnd.' Er volgden verscheidene ingezonden brieven op het stuk, waarderende, maar vooral ook woedende. Uitspraken over 'de joodse journalisten' rieken niet alleen naar antisemitisme, maar getuigen ervan, schreven lezers.

Van Doorn reageerde een week later door te zeggen dat hij met het lidwoord *de* alleen maar had bedoeld op degenen die hij eerder in zijn stuk had genoemd. Maar een man die over 'de' joodse journalisten schrijft, kan niet deugen. Hij was dan weliswaar geen antisemiet, maar 'formulering en toonzetting van Van Doorns stuk en diens daarop volgende dupliek waren van dien aard' dat naar de mening van de hoofdredactie 'de grenzen van betamelijkheid' waren overschreden (NRC Handelsblad, 30 oktober 1990). Hij 'sneefde op een lidwoord,' stond er later in een weekblad. Renate Rubinstein reageerde in Vrij Nederland: 'Een vreselijke verdenking is

nu ons deel geworden, de verdenking dat wij *betamelijk* zijn.'
(10 november 1990)

Men moet voorzichtig zijn om bij allerlei kwesties die niet bevallen, meteen de lijn te trekken naar het allervreselijkste.

Ido Abram zei toen hij aan de universiteit van Amsterdam bijzonder hoogleraar 'sjoa-educatie' werd: 'In de publieke opinie en het politieke debat betekent de term "Holocaust" langzamerhand alles wat in onze ogen slecht is en niet deugt. En de zes miljoen [...] worden wel vergeten als we deze tendens volgen en van de Sjoa een metafoor maken voor elk verdriet en elk ongemak en van elke groep waar ook ter wereld.'

Als er een nieuwe editie van *Van Dale* uitkomt, ontstaat er telkens weer discussie over het feit denigrerend gebruik van het woord 'Jood' en samenstellingen daarvan nog mag worden opgenomen. Hans Heestermans, redacteur van *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* zegt er desgevraagd over: 'Daar zetten we nu *bel.* bij, "beledigend". Soms gaat het maken van een woordenboek boven de pure beschrijving uit. Je moet een norm stellen.' In zijn *Scheldwoordenboek* staat: 'Mijn aanvankelijke verzameling [...] bevatte geen etnofaulismen, scheldwoorden voor etnische groepen, de 1200 brieven [die H. ontving na twee t.v.-uitzendingen waarin aandacht werd besteed aan het plan tot het samenstellen van een scheldwoordenboek] wel. Zoveel zelfs dat ik dit boekje gemakkelijk eens zo dik had kunnen maken. Ik heb besloten dat niet te doen. Geïnteresseerden verwijs ik naar het artikel van Frank Jansen in het *Hollands Maandblad*.' Mondeling licht hij toe: 'Ik vind het niet goed al die woorden bijeen te zetten in een boekje waar iedereen vrij gemakkelijk aan kan komen.'

De andere ander

Het komt ook voor dat de ene minderheid over de andere minderheid schrijft. De homoseksuele ander over zijn zwarte medemens: 'Rumbonen die onze roomblanke dochters de kleren van het lijf scheuren.' Anneke Reitsma in het *Reve Jaarboek 2* (1985: 96): 'Reve's grootste "zonde" is niet in zijn uitspraken gelegen, hóe "rechts" en verfoeilijk men die ook achten kan, maar in het overschrijden van een heilige code: kunstgrepen als ironie en hyperbool horen thuis in de wereld van de literatuur, terwijl een politieke discussie gebaat is bij ondubbelzinnige helderheid. Dát is de grootste verwarring die Reve gezaaid heeft: de dubbele moraal van het Nederlandse "minderhedenbeleid" is hij te lijf gegaan met de stijl en visie van zijn mythisch wereldbeeld.'

Zouden de hersens van roodharigen, hazelippen, stotteraars, homoseksuelen, negers, joden en gekken er anders uitzien dan die van de normale man van 39 met dito vrouw, twee blonde ruziënde kinderen op de achterbank van een Audi-automobiel en een minnares in de kofferruimte? Zou je zoiets moeten onderzoeken? 'Als er één terrein des levens is waar taboes niet thuishoren, is het de wetenschap. Het is immers haar taak geldige verklaringen te zoeken voor n'importe welk verschijnsel in natuur of samenleving. Morele, religieuze of politieke restricties - "Kan ik dat wel zeggen", "Mag ik dat wel zeggen" - zijn daarbij een sta-in-de-weg.' (Köbben 1989: 84) Maar binnen de sociale wetenschappen is er één echt taboe, meent hij: het heeft te maken met de verhouding tussen *nature* en *nurture*, tussen aanleg en milieu. Alles wat zweemt naar het leggen van een relatie daartussen roept heftige reacties op. Biosociaal onderzoek wordt onmiddellijk in verband gebracht met wat de nazi's propageerden.

En er is de traditie van de beroemde blanke mannen met de kwalijke uitspraken. De antropoloog Edward Tylor: 'De geschiedenis leert ons de belangrijke les dat sommige rassen ver zijn voortgeschreden op de weg van de beschaving terwijl anderen stil hebben gestaan [...] de anatomie leert [ons] over de geringere ontwikkeling van de hersenen bij de inheemse Australiërs en Afrikanen. [...] Het stemt ook overeen met wat de beschavingsgeschiedenis ons leert.' (Geciteerd uit Van de Braak 1989: 86) - De beschavingsgeschiedenis is ook de geschiedenis van de uitsluiting van de ander.

11 God

'Christus op de mestvaalt, de heilige maagd in de stal, de heilige vaders naar de duivel. Leve de stem van het kanon.' Met dit oude couplet uit de carmagnole werd het Nederlandse proletariaat in een stuk getiteld 'Weg met het Kerstfeest', dat op 23 december 1930 verscheen in de Tribune (het blad van de toenmalige Communistische Partij Holland), opgeroepen tot revolutie. Ook verscheen te dien tijde een prent waarop God met een gasmasker werd afgebeeld. Gesuggereerd werd dat hij een nieuw gifgas had uitgevonden ter verdelging van de Sovjetunie.

De toenmalige minister van Justitie Donner sprak van 'uitbraakselen der hel'. Te zamen met het optreden van de atheïstische vereniging De Dageraad vormden ze voor de regering de aanleiding om een wetsontwerp in te dienen, waarin werd voorgesteld om artikel 147 van het wetboek van strafrecht aan te vullen met een nieuw lid (ik baseer me voornamelijk op De Roo 1970). Dit artikel vormt een onderdeel van dat stuk van het wetboek van strafrecht waarin misdrijven tegen de openbare orde zijn geregeld. Artikel 145 dreigt degene die met geweld een geoorloofde openbare godsdienstige bijeenkomst, kerkplechtigheid of begrafenisplechtigheid verhindert, met gevangenisstraf, artikel 146 bestraft het verstoren daarvan. In artikel 147 wordt bespotting van een bedienaar van de godsdienst strafbaar gesteld, beschimping van cultusvoorwerpen en, door de toevoeging van het nieuwe lid, ook *smalende* godslastering.

Tot 1932 was, sinds de code pénal in Nederland werd ingevoerd (1811), godslastering in het Nederlandse recht niet strafbaar, al werd daar door mensen als Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper wel op aangedrongen. In 1932 nam de Tweede Kamer met 49 stemmen voor en 45 tegen het wetsontwerp aan, waarin de tekst 'Met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste tweehonderd veertig gulden wordt gestraft' werd aangevuld met een nieuw begin: 'Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door *smalende* Godslastering op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat.' - Het Belgische strafrecht kent het delict godslastering niet; wel ver-

scheidene andere religiedelicten, vergelijkbaar met de Nederlandse.

Is God reëel?

Linkse kamerleden waren indertijd bezorgd dat hiermee een soort censuur zou worden ingevoerd. Minister Donner sprak dit tegen: bestrijding van het geloof in God was niet verboden, alleen het zich op nodeloos krenkende wijze, die zakelijk volstrekt niet geboden is, schuldig maken aan smalende godslasteringen. De Utrechtse hoogleraar in het strafrecht Pompe schreef over het artikeldeel in De Tijd (22 april 1932): 'Het staat op denzelfden liberalen grondslag als het heele Wetboek van Strafrecht. Het beschermt menselijke gevoelens, afgezien van de waarheid van die gevoelens.'

Er werd indertijd in de Kamer verder opgemerkt dat door te kiezen voor de term godslastering in plaats van blasfemie een atheïst het misdrijf van de smalende godslastering niet zou kunnen bedrijven. Hoe zou hij de opzet kunnen hebben gehad God of het door hem als 'reëel gestelde' godsbeeld omlaag te halen? Met deze interpretatie - later gehanteerd door de Hoge Raad in de 'zaak Van het Reve' - zou het artikeldeel vrijwel krachteloos worden. Er hebben overigens nauwelijks veroordelingen plaatsgevonden op grond ervan; aandacht kreeg de veroordeling van een redacteur van het Amsterdamse studentenblad Propria Cures tot het betalen van / 100 boete voor zijn stuk over 'de volksmenner, gebedsgenezer en voedingsdeskundige J. Christus van Nazareth' in het 'extra-Jezus-nummer' (10 oktober 1964) van het blad. Eigenlijk gaat het in artikel 147 niet zozeer om de godslastering als zodanig, waarbij de eer van God of zoiets geschonden zou zijn, als wel om de krenking van godsdienstige gevoelens door smalende godslastering: het laatste is een verboden middel om het delict te plegen. Er heeft als het ware een sociologisering van het begrip godslastering plaatsgevonden: men mag geen aanstoot geven. Niet toevallig is het artikel opgenomen bij de openbare orde. Wat het schrijven in boeken of bladen betreft: het toezicht dat de Nederlandse overheid uitoefent is een vorm van strafrechtelijke controle achteraf. Preventieve censuur, waarbij een overheid vooraf de inhoud van uitgaven of vertoningen verbiedt, is in ons land wettelijk niet toegestaan.

De beschuldiging van godslastering die Gerard Kornelis van het Reve - zo noemde hij zich in 1965 nog - ten laste werd gelegd, leidde tot een proces dat veel opschudding verwekte (het is uitvoerig beschreven in Fekkes 1968). De zaak was aan het rollen gebracht door ir. Van Dis van het SGP, die vragen had gesteld aan de ministers Samkalden en Vrolijk over publikaties in het blad Dialoog. De eerste betrof een brief die Van het Reve vanuit Spanje geschreven had, waarin hij de ontvangst bevestigde van een som gelds en verzocht / 400 over te maken naar een bank in Marokko. Daar bleef het niet bij: in een adem wenste hij de lezer tevens toe 'de Genade en Liefde van onze enige heer Jesus Christus.' Hem brengt hij ook in verband met de Spaanse ezels in de inmiddels vermaarde passage: 'Dat zijn zulke schatten! Maar ze hebben het heel hard. Ik geef ze altijd mijn suiker, want die gebruik ik niet als ik op terrassen koffie drink. Als God zich opnieuw in de Levende Stof gevangen geeft, zal hij als Ezel terugkeren, hoogstens in staat een paar lettergrepen te formuleren, miskend en verguisd en geranseld, maar ik zal Hem begrijpen en meteen met Hem naar bed gaan, maar ik doe zwachtels om Zijn hoefjes, dat ik niet teveel schrammen krijg als Hij spartelt bij het klaarkomen.'

Toen het proces op gang kwam, werd de schrijver door een rooms-katholiek priester gedoopt. Hij zei: 'De seksualiteit is voor mij even heilig als de religie. Zij zijn onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Een geslachtsloze God is voor mij ondenkbaar. Dat zou ik een Godslastering vinden.' Kees Fens, toen nog recensent voor De Tijd, schreef (13 mei 1966) dat de God die Van het Reve beschreef 'niet de God der christenen is, maar een particuliere God, zodat christenen niet getroffen kunnen worden door wat hij daarvan zegt.' In het proces werden getuigedeskundigen gehoord, de officier van justitie eiste een veroordeling tot een boete van / 100, maar de rechtbank ontsloeg de auteur van rechtsvervolging. Beide partijen gingen van het vonnis in appel: van het Reve omdat hij zich niet voldoende vrijgepleit achtte. In hoger beroep werd Van het Reve vrijgesproken 'omdat in het geheel niet gebleken was - noch uit de gewraakte passages zelf, noch uit het verband waarin zij in verdachtes publikatie voorkomen, noch van elders - dat verdachte had bedoeld God daarmede te beschimpen of te honen dan wel op enigerlei wijze uiting te geven aan verachting van God.' Er werd cassatie aangetekend; de Hoge Raad oordeelde het beroep niet ontvankelijk.

Het taboe dat rust op het in verband brengen van God met geil-

heid, masturbatie en homoseksualiteit, is na het 'Ezelsproces' steeds minder als godslastering opgevat. Eerherstel kreeg Reve toen hij de P.C. Hooftprijs ontving uit handen van minister Marga Klompé. Zij had zich door 'lezing en herlezing' nader 'over de candidatuur' beraden en zei, na enige citaten uit Reve's pleitrede te hebben voorgelezen: 'Ik trek hieruit de conclusie dat ge U zelf ziet als een instrument in dienst van een hogere macht, zodat ge temidden van mensen "op de helft van de ware grootte" een leven moet leiden dat U zwaar valt en eigenlijk te zwaar. De bewijzen van uw overgrote gevoeligheid, die hiervan de oorzaak zijn, duiken voortdurend in uw werk op. Maar juist daarop berust Uw kunstenaarschap, dat een ander steunpunt vindt in de ironie, waarin ge Uw personen en verbeeldingen pleegt onder te dompelen.' (Geciteerd uit het extra Van het Reve-nummer van Dialoog 1969.)

God is verlangend

Frans Vervooren, ongeschoeid karmeliet, schrijft in de bundel *Eigenlijk geloof ik niets* (Hunnink e.a. 1990) dat Reve de christelijk-mystieke traditie heeft verrijkt door een mystiek waarin de homoseksuele eros als iets vanzelfsprekends geïntegreerd is. Hij trekt daarbij een vergelijking tussen een tekst van de middeleeuwse mystica Hadewych en Reve's gedicht 'Openbaring':

Is er nog nieuws? Jawel.

Goed nieuws, zeer goed zelfs. Spreek maar gerust van blijde tijding:

God trok Zich af terwijl Hij dacht aan mij.

Vervooren spreekt van 'fierheid, oprechte moed en schaamteloosheid' als het gaat over God en het verlangen met hem verenigd te worden. Reve heeft 'een klassiek thema in de mystiek geraakt: God verlangt naar de mens.' De homoseksuele wreedheidsfantasieën, waarover ook anderen in de bundel schrijven, zijn voor Vervooren 'de achterkant' van het mystiek verlangen. Hij trekt lijnen naar de wreedheid van God in het bijbelboek Job en de wrede minnaar in de mystiek van Teresia van Avila. - In de KBS-vertaling van de bijbel (imprimatur: de Bisschoppenconferentie van de R.K. Kerkprovincie) prijkt de naam van Reve onder de literair deskundigen die 'waardevolle adviezen' verstrekten.

'Imprimatur' is de Latijnse uitdrukking voor een keuring die voorafgaat aan het uitgeven van geschriften betreffende geloof of zeden, en die niet van staatswege, maar nog slechts door kerkgenootschappen wordt uitgeoefend; vooral het rooms-katholieke

kerkelijk recht is er bekend om. Het gaat om bijbeluitgaven, liturgische boeken, catechetisch materiaal en dergelijke. Het verlot te publiceren wordt gegeven met de woorden *imprimatur* 'het worde gedrukt', *evulgetur* 'het worde verspreid' of *nihil obstat* 'er is niks tegen' - wat niet een goedkeuring van de inhoud hoeft te betekenen. Naast deze preventieve censuur geldt er censuur op boeken, uiteenvallend in een algemeen verbod op bepaalde uitgaven en een tot 1966 geldend register van met name verboden boeken. Deze lijst is de befaamde index, voluit *Index librorum prohibitorum*. De eerste verscheen in 1559 op gezag van paus Paulus IV; de laatste uitgave is van 1940. Vele beroemde schrijvers hebben erop gestaan: René Descartes, Immanuel Kant, Donatien de Sade, Gustave Flaubert, Simone de Beauvoir. En ook minder beroemde. 'Eén verrukkelijke aanstoot van de eerbaarheid' schrijft Komrij (1986: 208), '[...] een zekere wegwijzer naar de ondeugd. Nooit ben ik, in mijn eerste nieuwsgierige jaren, op het spoor van zoveel "interessante werken" betreffende geest en lichaam gebracht als door de standaardcatalogus [...], een goudmijn van modieuze, anarchistische, ontuchtige, verkeerde, hoerige, opwindende en polemische boeken, kortom van alle boeken die ik wou lezen. [...] ik werd er, in bibliothele zin, een gelukkig mens van.'

Heeft God een hoofd?

Er bestaat in Nederland een vereniging die zich verzet tegen een kernachtige en vaak schriftloze vorm van godslastering: het vloeken. De *Bond tegen het vloeken* is opgericht in 1917 en schrijft in een van zijn folders dat de bijbel 'die we in ons land al meer dan 500 jaar gedrukt voor ons hebben ons gebiedt de Naam van God alleen in eerbiedige zin te gebruiken... [De bond] verricht een moeilijk werk, dat wel eens lijkt op vechten tegen de bierkaai. Het resultaat is ook moeilijk te meten; naarmate de godsdienst verwatert, naar die mate wordt de Naam van God ontheilgd.' Niet iedereen die zich ergert aan vloeken, is lid van de bond. Maarten 't Hart schreef aan Hans Werkman, die voor de Stichting Onderzoek- en Publikatiefonds van genoemde bond een brochure maakte over vloeken in de moderne literatuur: 'Ik haat vloeken [...] dus zo'n instantie als de Bond tegen het Vloeken is me niet onsympathiek, maar 't is wel zo dat er erg rechtzinnige mensen in die bond zitten, dus de bond zoals die nu is, vind ik een beetje griezelig EO-achtig.' (Werkman 1986)

Een andere invalshoek: Cornelis Verhoeven schreef in een bespreking van Werkmans brochure (De Tijd, 28 maart 1986) dat vloee-

ken de verbale expressie devalueert en dat het ons wat dichters in de buurt van de agressieve daad als expansie brengt: de trap, het pistoolschot, de bom. 'Want na dit woord is er geen ander woord meer ter beschikking en vooral in die zin is de vloek een "stopwoord" aan het worden: wat daarna komt is het waanzinnige schuimbekken.' De schrijver Tom Pauka had Werkman geantwoord: 'Als ik gelovig zou zijn, zou ik zeker niet denken dat het gebruiken van woorden zonder enige betekenis door het opperwezen als schendend ervaren zou worden, ik zou menen dat hij wel iets anders aan Zijn hoofd zou hebben.' Werkman: 'Maar God heeft zelf gezegd dat hij dit wel "aan Zijn hoofd" heeft.'

De tekst die Werkman in zijn hoofd heeft, is die uit de Decaloog (de tien 'geboden'), waar het derde (als men de joodse traditie volgt) of het tweede (als men de protestantse en katholieke traditie volgt) woord luidt: 'Gij zult den naam van den Eeuwige, uwen God niet ijdel uitspreken, want de Eeuwige zal niet ongestraft laten hem, die Zijn naam ijdel uitspreekt' (Exodus 20: 7, vertaling N.I.K.). En verder in de Pentateuch, Leviticus 24: 11-16: 'Toen nu de zoon der Israëlietische vrouw den Naam uitsprak en vloekte, bracht men hem bij Mozes; en de naam zijner moeder was Shelomieth, de dochter van Dibrie, van den stam Dan. En men hield hem in bewaring, om over hen te beslissen naar de uitspraak des Eeuwigen. Hierop zeide de Eeuwige tot Mozes, als volgt: Voer den vloeker naar buiten het leger en laten alle hoorders hunnen handen leggen op zijn hoofd en de geheele gemeente hem steenigen. En tot de kinderen Israëls zult gij zeggen, als volgt: iedereen wanneer hij zijn God vloekt, zal hij zijne zonde dragen. En wie den naam des Eeuwigen vloekt, zal gedood worden, de geheele gemeente zal hem steenigen; zoowel vreemdeling als inboorling, wanneer hij den Naam vloekt, zal hij gedood worden.' De Hebreeuwse woorden die gebruikt worden, zijn *qavav* en *qalal*; het laatste betekent 'licht maken' en staat tegenover *kavad* 'zwaar maken', in het Nederlands veelal vertaald met 'eren'. De Naam, aan Mozes geopenbaard bij de Horeb, geschreven als JHWH betekent mogelijk 'ik ben die ik ben' of 'ik zal er zijn.' Hij wordt in het jodendom niet uitgesproken; als hij voorkomt in de tekst, wordt hij uitgesproken als Adonai 'mijn Heer' of als Hasjem 'de Naam'. Er wordt gezegd 'de Heilige hij zij geprezen' oftewel (in de rabbijnse literatuur) HaKadosj-Baroech-Hoe. Orthodoxe joden schrijven ook in het Nederlands geen God, maar G'd.

Dick Hillenius in Vrij Nederland (1986) over het taboe om te vloeken: 'Waarschijnlijk ben ik dat nooit ontgroeid, want de overtreding van dat taboe geeft nog steeds een grote opluchting. Zou ik

niet gevaarlijk worden voor mijn omstanders als ik niet kon vloeken?' Jan van Kilsdonk in Het Vrije Volk: 'Er is zoveel misverstand. In de tram hingen bordjes. "Vloekt niet want God hoort u". Nou ik zou zeggen: vloek in godsnaam als je gelooft dat hij je hoort, want er valt in deze tijd om veel te vloeken. Als iemand vloekt, tierend, de handen ballend, dan vind ik dat eerbiedwekkend. Voor mij is vloeken de hoogste akte van geloof.' Abel Herzberg schrijft in het verhaal 'Onder de linde':

Onze inbreker verschijnt niet. Er komt bericht uit het ziekenhuis: hij is dood.

Zo? Wij wisten dat hij ziek was, maar hij maakte sterk de indruk dat hij simuleerde. Was het zo erg? Heeft hij nog wat gezegd?

'Jawel,' luidt het antwoord, 'Scheisse heeft hij gezegd.'

'Scheisse? Dat is een vloek, een vloek...'

'Neen, mijnheer de president, het is een verschrikkelijk gebed.' (Uit *Amor fati*, 1965: 50.)

God is kalend

Ontstond er in West-Europa in 1988 nog een rel rond de film *The last temptation of Christ* van Martin Scorsese wegens de liefdesscènes tussen Jesus van Nazareth en Maria van Magdala, de kwestie godslastering kreeg een grimmig karakter toen ayatollah Khomeiny van Iran op 14 februari 1989 een *fatwa* (decreet) afkondigde over de schrijver Salman Rushdie. De controversiële aard van diens boek *The satanic verses* (in het Nederlands uitgebracht onder de titel *De duivelsverzen*) was naar voren gekomen doordat twee tijdschriften in India interviews met Salman Rushdie publiceerden. Hij zou de profeet Mohammed beledigd hebben. Het belangrijkste bezwaar was dat Rushdie de profeet een losbandig leven zou hebben toegeschreven, en dat de godsvoorstelling van het romanpersonage Gibreel beledigend was. In een droom ziet deze God met een peper-en-zoutkleurige kortgeschoren baard, kalend - hij had kennelijk roos - en met een bril.

De zaak kwam aan het rollen toen in oktober 1988 het boek in India verboden werd. De afkondiging van de *fatwa* kwam op radio Teheran: 'In naam van de Almachtige God', zei de omroeper, 'er is slechts één God, waarheen wij allen zullen weerkeren. Ik wil alle onverschrokken moslims ter wereld meedelen dat de schrijver van het boek getiteld *De duivelsverzen*, dat is gewrocht, gedrukt en uitgegeven in strijd met de islam, de Profeet en de Koran, en ook

de uitgevers, die op de hoogte waren van de inhoud, ter dood zijn veroordeeld. Ik doe een oproep aan alle goede moslims hem snel te executeren, waar zij hem dan ook vinden, opdat niemand het nog zal wagen de islamitische principes te beledigen.' (Uit: Appignanesi & Maitland 1989: 71.) Rushdie betoogde spijt dat zijn boek zovelen had gekwetst. Hitoshi Igarashi, de Japanse vertaler van *The satanic verses*, werd in juli 1991 met messteken vermoord.

De onbevangenheid waarmee men over Rushdie spreken kon, is er niet meer. In Vrij Nederland van 24 oktober 1987, lang voordat hij een affaire was, kon Renate Rubinstein de schrijver nog bij de door haar verfoeide *fellow travellers* onderbrengen. *The jaguar smile* vergeleek ze met het Cuba-boek van Harry Mulisch. 'Ook in Nicaragua waren de regeringsleiders allemaal jong en viriel en toch in hun hart dichters. Rushdie mocht met ze eten en drinken, ze begeleiden op tochten, hun toespraken voor een enthousiast publiek meemaken en "one of the boys" zijn. [...] Rushdie is iets kritischer dan Mulisch [...]. Niettemin, hij accepteert, zij het schoorvoetend, de censuur en hij vraagt niet naar mogelijke politieke gevangenen, het hele onderwerp komt niet bij hem op.'

God is cultuur

Terug naar God, in de jaren negentig weer minder taboe dan tien jaar terug, zeker in culturele zin. George Steiner: '[...] *poiesis* opens on to, is underwritten by, the religious and the metaphysical. The questions: "What is poetry, music, art?", "How can they not be?", "How do they act upon us and how do we interpret their action?", are, ultimately, theological questions.' (1989: 227) Ten onzent: Gerrit Komrij (1991: 7): 'Maar is het noodzakelijk, wenselijk en vruchtbaar gebleken om met het badwater van een God uit wiens naam men knevelde, schrik inboezemde, censureerde, de oorlogsvaan hief en massaal slachtte, het kind van de allegorie en de metafoor weg te gooien? Want dat is wat wij hebben gedaan. Het is de kunst die daar nu het meest onder lijdt.'

12 Besluit

Niet alleen op handelingen, voorwerpen en mensen kunnen taboes liggen, ook op taalvormen. In alle gevallen duidt dat op *ordening*, sociaal, psychisch en linguïstisch. Deze krijgt vorm in aanwijzingen, onthoudingen en machtsuitoefening en is geworteld in uitsluitingspraktijken. Men grenst af, zet apart, neemt afstand, schept een kader en geeft de geïnternaliseerde verboden door in een verhaal. Met het uitgangspunt dat het taalteken willekeurig is, lijkt geen enkele taalvorm *op zich* voor taboeïsering vatbaar. Dat geldt voor de woorden die wij nu als schandalig, obsceen, fascistisch, racistisch, seksistisch en homofobisch betitelen. Uiteindelijk geldt de willekeur ook het woord taboe zelf. De socioloog Durkheim meende dat het jammer is dat een zo universele praktijk een terminologie kent die er een eigenschap van lijkt te maken, eigen aan Polynesië. 'De uitdrukking "interdits" of "interdictions" lijkt ons veel verkieslijker' (1912: 428), schreef hij. Waarom juist de woordvorm *taboe* zich zo verspreidde en een spil in de discussie werd, is een vraag die slechts te beantwoorden zou zijn door het begrip 'willekeur' en zijn verhouding tot het taalteken in cognitief-culturele zin opnieuw te onderzoeken.

Het taboe houdt verband met de vrees voor verwarring, het uitwissen van grenzen en het oproepen van een begeerte die de gevestigde orde bedreigt. Zoals uit allerlei voorbeelden duidelijk werd, kent die orde echter talrijke contradicties; het is de functie van het taboe om deze te reguleren. Zo is er sprake van een wisselwerking: het 'buiten de orde' houden vormt en hervormt de bestaande orde. Door het taboe is de differentiatie mogelijk die noodzakelijk is om de begeerten in een samenleving in te tomen. Bij alle betekenisuitbreiding en -beperking die het woord heeft ondergaan, is onveranderlijk gebleven de angst voor het conflict, dat in ons culturele besef ontstaat als de grenzen vervagen, begeerten zich aan elkaar spiegelen en de rivaliteit de een tot een obstakel voor de ander maakt. Het eufemisme bedekt de herinnering aan de onaangename geschiedenis van geweld, en geeft in sommige gevallen de gelegenheid tot een dubbel perspectief: dat van de gevestigde en de

buitenstaander tegelijk. Men neemt afstand en toch ook weer niet. De vaak ongeschreven etikettereregels borduren voort op het oude stramien: ze ontlenen hun werking aan het feit dat wie er zich niet aan houdt, wordt uitgesloten: wie het groepstaboe doorbreekt, raakt zelf met taboes omgeven. Metaforen als *pikant*, *aanstootgevend* en *prooi* duiden op een praktijk waarin de uitdrijving nog een lijfelijk karakter droeg.

De opvatting dat 'de media', met name televisie, bij het begrip van taboe een belangrijke rol vervullen is gemeengoed geworden. Daarmee heeft het woord een uitbreiding gekregen die het in de context waarin het werd ontdekt vanzelfsprekend niet had. Ook hier zijn de metaforen van het geweld talrijk: mensen worden 'afgebrand' voor de camera, de televisie produceert 'aangeschoten wild', dat 'naakt' voor de 'genadeloze' camera komt, en getaboeïseerd wordt. In termen van het scenario, geschetst op p. 00) staat op de achtergrond de massa die op het hoogtepunt van de crisis een zondebok zoekt. Tegelijk echter brengen programma's andere gestigmatiseerden in beeld: hoeren, AIDS-patiënten, misbruikte vrouwen, nieuwe armen, zwervers, et cetera, die de indruk vestigen dat het medium voornamelijk taboes doorbreekt en de voorheen uitgestoten een stem geeft. Televisieuitzendingen leggen aan het massapubliek verantwoording af in de vorm van kijkcijfers: om de spanning erin te houden, brengen de meest populaire uitzendingen telkens weer momenten in beeld die verwijzen naar de sacrificiële crisis van weleer, omdat deze een waarheid bevat die structurerend is voor onze samenleving. Lascaris noteerde over onderzoek naar de serie Dallas (1987: 45): 'Elke aflevering blijkt vier opeenvolgende fasen te hebben. In de eerste heerst harmonie die van binnen of buiten verstoord wordt. In de tweede fase wordt iets of iemand verantwoordelijk gesteld voor de verstoring, in de derde worden handelingen gesteld die de schending ongedaan moeten maken (en altijd bestaan uit een vorm van uitdrijving), waarna in de vierde fase het herstel van de oorspronkelijke orde plaatsvindt, die zelfs een hogere en betere is dan die van de eerste fase. Deze vier fasen zijn hetzelfde als die in vervolgingsverhalen en mythen.' Ook de vele quizzen geven vorm aan de taboecultuur; begeerte, rivaliteit en uitsluiting worden er in nieuwe rituelen vorm gegeven.

Fortmann schreef in 1969 dat taboe de betekenis heeft gekregen van een onredelijk en verouderd, ongeschreven verbod waarmee een gemeenschap al datgene wat zij vreest buiten haar gezichtsveld

houdt. 'Het opruimen van taboes is gelijklopend met: bevrijding uit vooroordelen.' (p. 229) Die betekenis heeft waarschijnlijk steeds meer ingang gevonden. Misschien is er een continuum waarop de werkwoorden die *taboe* als object hebben, gerangschikt kunnen worden. Aan de ene kant staan *schenden* en *inbreuk maken op*, aan de andere kant staat het positief geladen *doorbreken*. Daartussenin liggen *overtreden*, *verbreken*. Men zegt niet: hij heeft het incesttaboe doorbroken, maar geschonden. Het woordenboek geeft bij een taboe een 'figuurlijke' en een 'letterlijke' betekenis. De letterlijke betekenis spreekt van 'niet aangeraakt mogende worden', de figuurlijke betreft dat 'waarover niet gesproken mag worden'. Het gaat in het tweede geval niet meer alleen om het achterwege laten van handelingen, maar (ook) van 'taalhandelingen'. Misschien is er momenteel een proces gaande waarin de figuurlijke betekenis de letterlijke aan het verdringen is. Pregnant komt dit naar voren in de uitspraak van de chef van de afdeling kinder- en zedenpolitie in Utrecht, die (zie hoofdstuk 1) verklaarde incest uit de taboesfeer te willen halen. Zij bedoelde uiteraard: het praten erover. Dat is een verschuiving van betekenis, vergelijkbaar met die waarin *aarzelen* voor de meeste mensen los is komen te staan van *aars*. Wat J. L. Heldring op 11 januari 1991 in NRC Handelsblad schreef, drukt een ander aspect van de betekenisverandering uit: 'Weliswaar is kritiek op de staat Israël grotendeels gedetaboeïseerd, maar met gevoeligheden van joden wordt over 't algemeen meer rekening gehouden dan met die van anderen. *Begrijpelijk, gezien de holocaust; maar ook een begrijpelijk taboe is een taboe*' [cursivering M.E.] Bedoelde hij met deze zin de connotatie van het woord vast te houden waarin een taboe niet noodzakelijkerwijs 'opgeruimd' hoeft te worden?

Veranderingen in de gebruikswaarde van het woord taboe komen ook naar voren als we ons erop richten wie de taboes gelden, wie ze mogen doorbreken en welke regels daarbij gelden. Interessant in de eerder besproken beschouwing (zie p. 00) over de minister van Economische Zaken Andriessen, is de vanzelfsprekendheid waarmee het doorbreken van taboes aan overheidsdienaren wordt toegekend. Er werd in het stuk ook gezinspeeld op taboedoorbreking door een minister uit een eerder kabinet-Lubbers, Ruding, met de 'Tante Truus-affaire': mensen moesten met betrekking tot hun werk wat mobieler worden, had Ruding zich in oktober 1984 laten ontvallen; ze vonden het wel makkelijk, bij tante Truus. In de berichtgeving toentertijd was er nog geen sprake van dat de christenminister aan taboedoorbreking zou hebben gedaan - dat

was al enige decennia voorbehouden aan 'links'. De reportage die Elsevier op 4 mei 1968 in de serie 'Modern Leven' afdruckte onder de titel 'Verdwenen taboes' laat dat helder zien. Verschillende malen komt VVD-kopstuk Harm van Riel aan het woord. 'Zonder taboes kan een samenleving niet bestaan', zei deze. 'Een links optreden zonder constructieve achtergrond roept rechts-extremisme op.' Daartegenover werden uitspraken opgetekend uit de mond van Kees van Iersel, artistiek leider van 'taboesbrekend Studio,' die zei dat waar taboes worden aangevallen, kunstenaars in de voorhoede lopen. Van Iersel sprak de profetische zin uit: 'Wel zie ik binnenkort de tijd aanbreken dat acteurs en actrices geheel naakt optreden.' Zo stonden meer kunstenaars en schrijvers tegenover het establishment, waarvan een enkele vertegenwoordiger nog wel wat door de vingers wilde zien. Dat Van Riels latere geestverwant Bolkestein zou gaan zeggen dat taboes doorbroken moeten worden, was vanuit de toenmalige gebruikswaarde van het woord ondenkbaar. Taboedoorbreken heeft sindsdien vrij algemeen een positieve lading gekregen, die (zie p. 00) ook haar weg naar het woordenboek heeft gevonden, maar als aanduiding voor het optreden van overheid en gevestigden is het vrij recent. Deze ontwikkeling heeft als rare consequentie dat, behalve Ruding en Bolkestein, Van Kemenade, Madonna, de Vlaamse dichter Luuk Gruwez en een Nederlandse directeur gemeen hebben dat zij taboedoorbreker zijn. Van Kemenade heette in de zomer van 1991 bij de PvdA het taboe op nadenken doorbroken te hebben, Madonna komt hieronder ter sprake en de laatste doorbreekt telefonisch het taboe op het ziekteverzuim door aan een afdelingschef te vragen: 'Ben je echt ziek, Mieke, we kunnen je eigenlijk niet missen.'

Zou er een lijn te trekken zijn naar de 'primitieven', waar de koning onder bepaalde omstandigheden een taboe ritueel moet schenden (zie p. 00)? Het gevaar dat men riskeert door grensoverschrijding en provocatie levert omgekeerd ook bij ons aanzien op en is, in metaforische zin koninklijk. Madonna zegt: 'Ik wil provoceren,' en gedraagt zich op het filmfestival in Cannes als een koningin. Zij schreed de trappen op en draaide 'treiterig langzaam' de massa haar achterwerk toe (Trouw 4 juli 1991). 'Ik word al vergeleken met Hitler en Saddam Hoessein,' tekent een journalist uit haar mond op (de Volkskrant 19 juli). Het maakt haar tevens kwetsbaar: voor wie niet als koning is gesocialiseerd kan de spanning ondraaglijk worden: Marilyn Monroe bezweek eronder en pleegde zelfmoord. Ethel Portnoy (Vrij Nederland 16 maart 1991):

'Monroe was een slachtoffer, Madonna is een vechter. Monroe werd gemaakt [...] Madonna is een self made vrouw.' Indertijd had John Lennon meegedeeld dat hij beroemder was dan Jezus Christus, en het scheelde weinig of het had hem 'de kop gekost.' Naderhand werd ook hij vermoord.

Seksualiteit is in onze samenleving in allerlei opzichten gedetaboeïseerd, maar is gepaard gegaan met het tot vies benoemen van vele afscheidingen van het lichaam. Reclamefilmpjes verspreiden in woord en beeld ontstemming over roos of vettig haar. Zonder mondwater of met zweet onder de armen krijgt men men nooit een partner - pislucht is überhaupt uit den boze. Het taboe op conversatie over geld en financiële handelingen krijgt steeds vaker vorm in het woord 'discretie'. De ruimte in banken en postkantoren wordt afgeperkt om de privacy te waarborgen: men mag niet horen hoeveel geld een ander opneemt. Bij de geldautomaat op straat houdt men afstand tot de krijtkring: betrappt kijken mensen opzij als iemand te dichtbij komt als het geld eruit rolt. Op het centraal station in Utrecht staan twee geldautomaten (van de Postbank en de Grenswisselkantoren) vlak naast elkaar, met een schot ertussen: de gelijkenis met een urinoir is treffend. Eva (22) van p. 00, die SM bedrijft, staat niet met haar achternaam in Folia. Openheid onder initialen, met een gefingeerde of zonder naam komt steeds vaker voor. Een vrouw van vijftig die op 88 contactadvertenties schreef en in Opzij (juli/augustus 1990) door Anja Meulenbelt geportretteerd wordt: 'Behalve aan een paar hele goede vriendinnen vertel ik niet dat ik dit doe.' - In de Volkskrant van 2 mei 1991 was bij een artikel over de spermabank in het AMC een foto geplaatst waarop duidelijk een blad met foto's van naakte vrouwen zichtbaar is. Een ingezonden brief: 'Ik denk dat het onjuist is en onnodig om bij duizenden mensen die de pornografie niet zoeken bijgaande foto in de bus te stoppen. Graag wat grenzen.' Vindt haar oproep gehoor? In NRC Handelsblad (5 juli 1991) neemt Martin Van Amerongen zich in acht als hij over de 06-scheldlijn schrijft: 'Dan debiteert hij drie bezuidennavelse vrouwonvriendelijkheden die ik de lezer zal besparen.'

De gulzigheid naar verandering en de dringende noodzaak tot nieuwe vormen van differentiatie vereisen flexibiliteit in het interpreteren. Het systeem van significantie ziet er immers telkens anders uit. 'Is seksisme weer in?', zou een argeloos mens af en toe kunnen denken. Mis, alleen in een bepaalde configuratie is het een adequate reactie op zowel softe huilebalken, intiem op 't werk-

propagandisten en nieuwe preutsheid. Dan kan men rustig zeggen: 'Neem jij maar een ATV, want ik sloop je.' - Stel dat vier mensen Monopoly spelen. Opeens doet een van de spelers vier zetten, komt op de Kalverstraat en smijt zijn medespeler eraf. 'Wat is dat voor ongein,' reageert deze. 'Hoezo, met Mens-erger-je-niet doe je toch niet anders?' - 'Ja, maar daar waren we toch niet mee bezig?' - 'En als ik nou eens zin heb om te mens-erger-je-nietten?!' De cultuur van het taboedoorbreken heeft gezorgd dat je met willekeurige spelers aan een tafel nooit weet of je wel echt Monopoly speelt. Het kan opeens Halma worden, Stratego of gewoon Pim Pam Pet. Inmiddels zijn de speelborden daarop afgestemd, zodat men sommige spelers alles door elkaar ziet spelen - ter vermindering van het taboe om een bepaald taboe niet doorbroken te hebben.

Bibliografie

- Abram, Ido
1986 *Joodse traditie en permanent leren* (Kampen: Kok)
1990 'Rassewaan en rassehaat: lessen uit en over de sjoa.' Oratie (Den Haag: Boekencentrum).
- Adler, Max
1978 *Naming and addressing* (Hamburg: Helmut Buske).
- Appignanesi, Lisa en Sara Maitland
1989 *Het internationale Rushdie Dossier* (Amsterdam: Van Gennep).
- Baere, C. de
1940 *Krachtpatzers in de Nederlandsche Volkstaal. Een verzameling oudere en jongere bastaardvloeken* (Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel).
- Bergh, Hans van den
1972 *Konstanten in de komedie* (Amsterdam: Moussault).
- Bloomfield, Leonard
1933 *Language* (London: Allen & Unwin).
- Bonfante, G.
1939 'Études sur le tabou dans les langues indo-européennes,' in: *Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally* (Genève), 195-207.
- Bourdieu, Pierre
1989 *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam: Van Gennep). Vertaald uit het Frans.
- Braak, Hans van de (red.)
1989 *Taboe. Waarover wij niet mogen spreken* (Rotterdam: Donker).
- Brouwer, Dédé
1989 *Gender variation in Dutch* (Dordrecht: Foris).
1991 *Vrouwentaal. Feiten en verzinsels* (Bloemendaal: Aramith).
- Brown, Peter
1990 *Lichaam en maatschappij: man, vrouw en seksuele onthouding in het vroege christendom* (Amsterdam: Agon). Vertaling van *The Body and Society etc.* (New York: Columbia U.P., 1988).
- Cook, James
1784 *A voyage to the Pacific Ocean [...] in the Years 1776, 1777, 1778, 1779 and 1780*, 3 vols. (III by James King) (Dublin).
1787 *Reis naar den Stillen Oceaan etc. Uit het Engelsch*

- vertaald. (Rotterdam: A. Bothall en D. Vis).
- Cooijmans, Hugo
1983 *Uw spraak verraadt u* (Ubach over Worms: Groeneveldt).
- Delaney, Janice, Mary Jane Lupton en Emily Toth
1988 *The curse. A cultural History of Menstruation* (Chicago: University of Illinois Press).
- Dijk, Fie van
1987 'Analfabeten,' *Moer* (2, *Geletterdheid*), 54-70.
- Douglas, Mary
1966 *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo* (London/NY: Routledge Ark paperbacks, 1989). Vertaling *Reinheid en gevaar* (Utrecht: Spectrum, 1976).
- Durkheim, Émile
1912 *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Paris: PUF, 1985⁷).
- Elias, Michael
1977 *Plat Haags* (Amsterdam: Publikaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap).
- Elias, Norbert
1939 *Über den Prozeß der Zivilisation* (Frankfurt: Suhrkamp, 1977).
- Endt, Enno
1969 *Een taal van horen zeggen. Bargoens en andere ongeschreven taal* (Amsterdam: Scheltema & Holkema).
- Endt, Enno en Lieneke Frerichs
1972 *Bargoens Woordenboek* (Amsterdam: Thomas Rap).
- Fekkes, Jan
1968 *De God van je tante* (Amsterdam: Arbeiderspers).
- Fernandez, James W.
1982 *Bwiti. An Ethnography of the Religious Imagination in Africa* (Princeton, N.J.: Princeton University Press).
- Fortmann, Han
1969 'Funktie van het taboe,' *Maanblad Geestelijke Volksgezondheid* 24: 228-35.
- Foucault, Michel
1975 *Geschiedenis van de waanzin* (Boom: Meppel). Vertaling van *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (Paris: Gallimard, 1961).
- Freud, Sigmund
1913 'Totem und Tabu,' in: S.F., *Studienausgabe IX* (Frankfurt: Fischer, 1982), 287-387.
- Geertz, Clifford
1968 'Linguistic Etiquette,' in J. Fishman, *Readings in the sociology of language* (Den Haag: Mouton), 282-95.
- Gennep, Arnold van
1904 *Tabou et totémisme à Madagascar* (Paris: Ernest Leroux).
- Girard, René
1965 *Deceit, Desire, and the Novel* (Baltimore: Johns Hopkins U.P.). Vertaling van *Mensonge romantique et vérité*

- romanesque (Paris: Grasset, 1961).
- 1978a *Des choses cachées depuis la fondation du monde* (Paris: Grasset).
- 1978b *To Double Business Bound. Essays on Literature, Mimesis and Anthropology* (London: Athlone Press).
- 1982 *Le bouc émissaire* (Paris: Grasset).
- Goossens, Jan
- 1988 *De gecastreerde neus: taboes en hun verwerking in de geschiedenis van de Reinaert* (Leuven: Acco, 1988).
- Haeringen, C.B. van
- 1948 'Gedistingeerdheid in taal,' voordracht. Herdrukt in *Gramarie* (Utrecht: HES, 1979).
- Hall, Stuart
- 1991 *Het minimale zelf en andere opstellen* (Amsterdam: SUA).
- Heestermans, Hans
- 1980 (red.) *Erotisch Woordenboek* (Utrecht: Het Spectrum).
- 1989 *Luilebol. Het Nederlands Scheldwoordenboek* (Amsterdam: Thomas Rap).
- Heusch, Luc de
- 1958 *Essai sur le symbolisme de l'inceste royal en Afrique* (Brussel: Vrije Universiteit).
- Huisman, J.A. e.a.
- 1962 *Nette en onnette woorden* (Hilversum/Antwerpen: Paul Brand).
- Huizinga, J.
- 1950 'Over eenige euphemismen in het Oud-Indisch,' *Verzamelde Werken I, 190-194* (Haarlem: Tjeenk Willink).
- Hunnink, Vincent, Jos Paardekoper en Paul Sars (red.)
- 1990 *Eigenlijk geloof ik niets. Essays over het werk van Gerard Reve* (Nijmegen: Cadans).
- Jansen, Frank
- 1984 'Schelden op immigranten,' *Hollands Maanblad* 442: 6-15.
- Jespersen, Otto
- 1922 *Language* (London: Allen & Unwin).
- Kapteyn, Paul
- 1980 *Taboe, macht en moraal in Nederland* (Amsterdam: Arbeiderspers).
- Kloeke, Gesinus G.
- 1951 *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands* (Amsterdam: Meulenhoff).
- Köbben, André
- 1989 'Taboes in de wetenschap,' in Van de Braak (1989), 84-93.
- Koenen, Liesbeth
- 1990 *Het vermogen te verlangen* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar).
- Komrij, Gerrit
- 1986 *Verzonken boeken* (Amsterdam: Arbeiderspers).
- Kuitenbrouwer, Jan
- 1987 *Turbotaal* (Amsterdam: Aramith).

- 1990 *Lijfstijl* (Amsterdam: Prometheus).
- Kunst, Hanneke en Xandra Schutte
1991 *Lesbiaans. Lexicon van de Lesbotaal* (Amsterdam: Prometheus).
- Labov, William
1974 *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press).
- Lambertz, Lambert
1987 *Taboe op Bali* (Breda: De Geus).
- Lascaris, André
1987 *Advocaat van de zondebok* (Hilversum: Gooi en Sticht).
- Lévy-Bruhl, Lucien
1931 *Les surnaturel et la nature dans la mentalité primitive* (Paris: Alcan).
- Loey, A. van
1964 *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands⁷* (Zutphen: Thieme).
- Luchtenberg, Sigrid
1975 *Untersuchung zu Euphemismen in der deutschen Gegenwartssprache* (Inaugural-Dissertation Bonn).
- Macculloch, J.A.
1921 'Euphemism,' in Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, deel 3: 585-88.
- Marrett, R.R.
1921 'Tabu,' in Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, deel 12: 181-85.
- Moormann, J.G.M.
1932/34 *De geheimtalen* (Zutphen: Thieme).
- Pam, Max
1991 *Klein Woordenboek van de Golfcrisis* (Amsterdam: Bert Bakker).
- Pauw van Wioldrecht, Angelies
1985 *Het dialect van de adel* (Utrecht: HES).
- Pleij, Herman
1991 *Het Nederlandse onbehagen* (Amsterdam: Prometheus).
- Portengen, Alberta J.
1928 *Primitieve cultuur* (Zutphen: Thieme & Cie).
- Post, Annette van der
1978 'Taalgebruik van vrouwen en mannen in niet-westerse gemeenschappen,' in: D. Brouwer e.a. *Vrouwentaal en mannenpraat* (Amsterdam: Van Gennep), 12-31.
- Reinsma, Riemer
t. v. *Nederlandse eufemismen* (Utrecht: Het Spectrum).
- Reis, Ria
1990 'Vrouwen en wanorde: hoe een symbolische associatie de universele devaluatie van vrouwen kan verklaren,' *Antropologische verkenningen* 9 (2), 1-15.
- Renkema, Jan
1989 *Schrijfwijzer* (Den Haag: SDU).

- Rijnaarts, José
1987 *Dochters van Lot. Over incest* (Amsterdam: Dekker; Rainbow Pockets 1989).
- Rombouts, Han
1989 *Mooipraat. Taal als camouflagemiddel* (Bloemendaal: Aramith).
- Roo, Egon Johan de
1970 *Godslastering. Rechtsvergelijkende studie over blasfemie en andere religiedelicten* (Deventer: Kluwer).
- Royen, P. Gerlach
1948 *Taalpanoptikum* (Utrecht: Spectrum).
- Schulz, Muriel
1975 'The semantic derogation of woman,' in Barrie Thorne and Nancy Henley (eds.), *Language and sex. Difference and dominance* (Rowley, Mass.: Newbury House), 64-75.
- Sontag, Susan
1989 *Aids en zijn beeldspraken* (Baarn: Anthos, 1989).
Vertaling van *Aids and its metaphors* (Farrar, Straus & Giroux, 1989).
- Steiner, Franz Baermann
1956 *Taboo* (Harmondsworth: Penguin Books, 1967).
Oorspronkelijke editie: Cohen & West.
- Steiner, George
1989 *Real Presences. Is there anything IN what we say?* (London: Faber & Faber).
- Tannen, Deborah
1991 *Je begrijpt me gewoon niet. Hoe mannen en vrouwen met elkaar praten* (Amsterdam: Prometheus). Vertaling van *You just don't understand* (1990).
- Vansina, Jan
1955 'Initiation Rituals of the Bushong,' *Africa* 25 (2), 138-52.
- Herman Vuijsje
1986 *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (Amsterdam: Bert Bakker).
- Waal, Mieke de
1989 *Meisjes: een wereld apart* (Boom: Meppel).
- Werkman, Hans
1986 *Vloeken in de moderne literatuur* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn).
- Zaalberg, C.A.
1989 'Postale schroom,' *Onze Taal* 58 (2/3), 28.